

POTUNGAUE FEFAKATAU'AKI MO E LANGA
FAKALAKALAKA FAKA'EKONŌMIKA

PALANI NGAUE

TA'U FAKAPA'ANGA
2025/26 - 2027/28

KANO TOHI

LISI 'O E NGAHI TEPILE MO E FIKA	2
LISI 'O E NGAHI FAKANOUNOU.....	3
TALAMU'AKI MEI HE 'EIKI MINISITĀ	4
POPOAKI MEI HE 'OFISI 'O E PULE NGAUE	5
1 FAKANOUNOU 'O E PALANI NGAUE 'A E POTUNGĀUE	6
1.1 MAPE 'O E NGAHI TAUMU'A OLA 'O E POTUNGAUE.....	7
1.2 NGAHI TAUMU'A FAKALAKALAKA TU'ULO	8
1.3 OLA FAKAFONUA 'OKU TOKONI'I 'E HE OLA FAKANGAUE 'A E POTUNGĀUE (TSDF).....	12
1.4 NGAHI PALANI FAKASEKITOA	13
2 TU'UNGA FAKALUKUFUA 'O E POTUNGĀUE	16
2.1 OLA FAKANGAUE 'A E NGAHI POLOKALAMA 'A E POTUNGAUE.....	16
2.2 TŌNOUNOU FAKAKAUNGĀUE:	19
2.3 FA'UNGA FO'OU 'O E POTUNGAUE	23
2.4 FAKAMĀ'OPO'OPO 'O E FOKOTU'UTU'U FAKALELEI NGĀUE 'A E POTUNGĀUE	24
3 PATISETI 'A E POTUNGAUE MO E KAU NGAUE.....	33
4 NGAHI POLOKALAMA MO E POLOKALAMA SI'I 'A E POTUNGAUE	34
4.1 POLOKALAMA 1: TATAKI NGAUE, TU'UTU'UNI NGAUE MOE PALANI	34
4.1.1 KAU KASITOMĀ TEFITO:.....	34
4.1.2 OLA NGĀUE FAKAPOTUNGĀUE	35
4.1.3 PATISETI	37
4.2 POLOKALAMA UA : ALEA FEFAKATAU'AKI FAKAVAHA'APULE'ANGA & FAKAFAINGOFUA'I 'A E FEFAKATAU'AKI.....	38
4.2.1 KAU KASITOMĀ TEFITO :	38
4.2.2 OLA NGĀUE FAKAPOTUNGĀUE	39
4.2.3 PATISETI	42
4.3 POLOKALAMA 3: TOKONI KI HE NGAHI PISINISI	43
4.3.1 KAU KASITOMA TEFITO :	43
4.3.2 OLA NGAUE FAKAPOTUNGAUE	44
4.3.3 PATISETI.....	48
4.4 POLOKALAMA 4: LESISITA 'O E NGAHI PISINISI, 'INIVESIMENI MULI & KOLOA FAKA'ATAMAI	49
4.4.1 KAU KASITOMA TEFITO	49
4.4.2 OLA NGĀUE FAKAPOTUNGĀUE.....	50
4.4.3 PATISETI	53
4.5 POLOKALAMA 5: TOKANGAEKINA E KONISIUMA MO E FEFAKATAU'AKI LELEI	54
4.5.1 KAU KASITOMĀ TEFITO:	54
4.5.2 OLA NGĀUE FAKAPOTUNGĀUE.....	55
4.5.3 PATISETI	58
4.6 POLOKALAMA 6: VA'A NGAUE 'A E KAKAI.....	59
4.6.1 KAU KASITOMA TEFITO:.....	59
4.6.2 OLA NGĀUE FAKAPOTUNGĀUE	60
4.6.3 PATISETI	64
4.7 POLOKALAMA 7: FAKAHOKO NGAUE.....	65
4.7.1 KAU KASITOMĀ TEFITO:.....	65
4.7.2 OLA NGĀUE FAKAPOTUNGĀUE	66
4.7.3 PATISETI	69
FAKALAHĪ 1: NGAHI LAO 'A E POTUNGĀUE.....	70
FAKALAHĪ 2: 'ANALISO FAKAIKIHI 'O E NGAHI HOA NGĀUE	72
FAKALAHĪ 3: FA'UNGA FAKAPOLOKALAMA 'A E POTUNGAUE	73

NGAAHI TEPILE

TEPILE 1 NGAHI TAUMU'A FAKALAKALAKA TU'U'LOA 'OKU POUPOU'I 'E HE OLA FAKANGAUE	8
TĒPILE 2 OLA FAKANGĀUE 'A E NGAHI POLOKALAMA 'A E POTUNGĀUE	16
TĒPILE 3 NGAHI LAKANGA 'A E POTUNGAUE 'OKU FOKOTU'U KI HE TA'U FAKAPA'ANGA FY2025/26	19
TĒPILE 4 NGAHI NGĀUE FO'OU 'A E POTUNGĀUE	25
TEPILE 5 PATISETI 'A E POTUNGAUE: FAKAPA'ANGA 'E HE PULE'ANGA MO E PATISETI FAKALAKALAKA	33
TEPILE 6 FAKAKATO'A 'O E KAUNGAUE 'A E POTUNGAUE	33
TĒPILE 7 NGĀUE MO E NGAHI ME'AFUA KI HE FAKAHOKO FATONGIA (KPIS) 'A E POLOKALAMA 2:	35
TĒPILE 8 PATISETI KI HE POLOKALAMA 1	37
TĒPILE 9 NGĀUE MO E NGAHI ME'AFUA KI HE FAKAHOKO FATONGIA (KPIS) 'A E POLOKALAMA 2:	39
TĒPILE 10: PATISETI KI HE POLOKALAMA 2	42
TĒPILE 11 NGĀUE MO E NGAHI ME'AFUA KI HE FAKAHOKO FATONGIA (KPIS) 'A E POLOKALAMA 3	44
TĒPILE 12 PATISETI KI HE POLOKALAMA 3	48
TĒPILE 13 NGĀUE MO E NGAHI ME'AFUA KI HE FAKAHOKO FATONGIA (KPIS) 'A E POLOKALAMA 4	50
TĒPILE 14 PATISETI KI HE POLOKALAMA 4	53
TĒPILE 15 PATISETI KI HE POLOKALAMA 5	58
TĒPILE 16 NGĀUE MO E NGAHI ME'AFUA KI HE FAKAHOKO FATONGIA (KPIS) 'A E POLOKALAMA 6	60
TEPILE 17 PATISETI KI HE POLOKALAMA 6	64
TĒPILE 18 NGĀUE MO E NGAHI ME'AFUA KI HE FAKAHOKO FATONGIA (KPIS) 'A E POLOKALAMA 7	66
TEPILE 19 PATISETI KI HE POLOKALAMA 7	69

NGAAHI FIKA

FIKA 1 MAPE OLA 'A E POTUNAUE	7
FIKA 2 FA'UNGA 'O E POTUNGAUE 'I HE'ENE A'U MAI KI HE 'AHO 1 'O SIULAI 2025	23

CP	Palani Ngaue
FY	Taú Fakapaánga
KPI	Ngaahi Me'afua Tefito ki he Fakahoko Ngāue
MDA	Ngaahi Potunguae mo e 'Ofisi
NIIP	Palani Fakafonua ki he 'Inivesimeni 'i he Ngāue Lalahi
TSDF	Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga
ADB	Pangike Langa Fakalakalaka 'a 'Esia
AMP	Palani Fakata'u Tataki e Ngāue
CRF	Fakataha 'a e Ngaahi 'Ofisi Lesisita
EPA	Aleapau ki he fengāue'aki faka'ekonomika
FDI	Fokotu'u pisinisi muli
HDI	Me'afua ki he Fakalakalaka 'a e Kakai
ICT	Tekinolosia ki he Fakamatala mo e Fetu'utaki
IMF	Kautaha Fakamamani lahi ki he Pa'anga
ILO	Kautaha Fakamamani lahi ki he Ngāue 'a e Kakai
ILC	Konifelenisi Fakamamani lahi 'o e Ngāue 'a e Kakai
JV	Ngaahi Pisinisi 'oku ngāue fakataha
MTED	Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika
MSME	Ngaahi Pisinisi Lotoloto, liki pea mo e liki 'aupito
PACER Plus	Aleapau 'a e Ngaahi Fonua Pasifiki ke vaofi e fengāue'aki faka'ekonomika
PICTA	Aleapau Fefakatau'aki e Ngaahi Fonua 'o e Pasifiki
PPP	Vā Fengāue'aki Vāofi mo e Ngaahi kupu fekau'aki
TERM	Mape Hala Fononga 'a Tonga ki he Ma'u Ivi
WB	Pangikē 'a Mamani
WTO	Kautaha Fakamamani lahi ki he Fefakatau'aki
WIPO	Kautaha Fakamamani lahi ki he Fa'u Koloa & Koloa Fakaátamai

TALAMU'AKI MEI HE 'EIKI MINISITĀ

'I hoku tu'unga ko e 'eiki Minisitā 'a e Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalakalaka, 'oku ou fiefia ke fakahā atu 'a e Palani Ngaue fakata'u tolu 'a e Potungāue ki he ta'u fakapa'anga 2025/26. Ko e palani ko 'eni 'oku fakaikiiki atu ai 'a e visiona mo e ngaahi ngāue mahu'inga 'e fakamu'omu'a 'e he Potungāue 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai.

Ko e taumu'a patiseti foki 'a e Pule'anga ko e "Fakapatonu mo vahevahe lelei 'a e ivi ngaue ki he ngaahi polōseki te ne fakaivia ha 'ekonomika tu'uloa". 'I he'ene pehē, 'oku tokanga taha 'a e Potungaue ke fakamu'omu'a 'a e ngaahi ngaue ni:

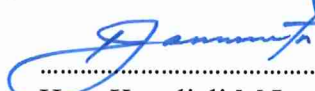
- i. Fokotu'u ha fale peki fakatu'apule'anga kuo 'osi fakanaunau kakato mo paasi he ngaahi mea sivi 'a e HACCP ki he ngaahi mo hono fe'ave'aki 'o e fo'i me'a tokoni.
- ii. Nga'unu ke ngaue'aki 'a e ngaahi tekinolosia fakamuimui ke faka'ai'ai 'a e 'ilo fo'ou, ho'ata ki tu'a pea mo e fakahoko sevesi lelei ma'ae kakai.
- iii. Fakamālohia 'o e vā fengaueaki 'a e Pule'anga pea mo e sekitoa taau taha kae pehē ki hono tokonia e ngaahi pisinisi.

Ko e tokangaekina 'e he Potungāue 'a e vā fengaue'aki 'a e Pule'anga mo e sekitoa taau taha (PPP) 'oku hoko ia ko ha me'a ngaue 'oku ne fakaivia 'a e fakalakalaka faka'ekonomika 'a e fonua. 'I he fengaue'aki vāofi pea mo e ngaahi pisinisi mo e ngaahi hoa ngāue, kuo lava ai ke faka'atā mai ha ngaahi faingamalie ke tupulaki ai e tu'unga 'a Tonga he ngaahi māketi fakatu'apule'anga. 'Oku hā mahino mei heni 'a e ngāue tūkingata 'oku fakahoko 'e he Potungāue ke fakapapau'i 'oku lava 'etau ngaahi koloa fakafonua ke kau kihe fe'au'auhi 'i he tu'unga fakatu'apule'anga.

Kuo fakamahu'inga'i 'e he Potungaue 'a hono tokonia e 'ataakai pisinisi pea mo hono faka'ai'ai 'a e fakalele pisinisi 'aki ha ngaahi polokalama 'o kau ki ai e "Fakatau e Koloa ngaohi 'i Tonga" pea moe "Fakalakalaka'i 'a e Pisinisi". Ko e ngaahi polokalama ni kuo ne poupou'i 'a e ngaahi pisinisi fakaloto fonua 'aki hono fakaivimalohi'i 'emau malava fo'u koloa mo e tu'unga 'oku nau 'iai ke fe'au'auhi he maketi. 'Ikai ngata ai, ko e polokalama tokoni ki he fanga ki'i pisinisi iiki (MSME Product Development Assistance Project) kuo faitokonia ai ha ngaahi pisinisi laka hake 'i he 100 'i Tonga 'o kau ki ai hono faka'ai'ai ke nau tupulaki ke tokoni ai pe kihe fakalakalaka 'a e 'ekonomika.

'Oku toe tokanga foki 'a e Potungaue ke fakapapau'i ko e ngaahi polokalama ngaue 'oku ngaue'aki e ma'u'anga ivi 'oku fakafo'ou koe'uhi koe malu mei he ngaahi palopalema 'o e feliuliaki 'o e 'ea. 'Oku ou talamonu mo poupou kakato ki he Pule Ngaue Distaquaine Pele Tu'ihalamaka, ki he tataki lelei 'oku ne fakahoko pea mo 'ene kau taki ngaue. 'Oku ou fakamalo foki heni ki he ngaahi pisinisi, hoa ngaue mo e ngaaki va fengaue'aki kotoa 'i he fengaue'aki lelei moe poupou 'oku tau fakahoko pea moe Potungaue. Ko 'etau ngaue fakataha 'oku malava ai ke fakaivimalohi'i 'a e tu'uloa moe ivi ngaue 'a e Tonga 'o fakakau kotoa ki ai hono kakai.

Faka'apa'apa Atu,

Hon. Kapelieli M Lanumata

'Eiki Minisita ki he Fefakatau'aki moe Langa Fakalakalaka Faka'ekonomika

POPOAKI MEI HE 'OFISI 'O E PULE NGAUE

'Oku tukupa 'a e Potungaue Fefakatau'aki mo e langa fakalakalaka faka'ekonomika (MTED) ke langa hake 'a e kaha'u faka'ekonomika 'o Tonga, 'o fakamu'omu'a 'a e ngaahi ngaue 'oku tokoni fakahangatonu ki he tupulaki mo e tu'uloa hotau fonua. 'Oku ha mahino mei he'etau ngaue fakataha 'i he ta'u fakapa'anga kuo 'osi 'a e tokanga mo e fiema'u ke fakamamafa'i 'a e palani tautefito ki hono tauhi 'a e langa fakalakalaka faka'ekonomika.

'I he ta'u 'e tolu (3) ka hoko mai, 'e hokohoko atu ai 'a e Potungaue 'i he fengāue'aki vāofi mo e ngaahi kupu fekau'aki 'i hono fokotu'utu'u 'o ha ngaahi founa ke fakalelei'i 'aki 'a e 'ataakai fakapisinisi ke malava 'o a'usia 'a e tupu

faka'ekonomika 'oku fakalukufua pea tu'uloa.

'Oku fakahaa'i 'e he'etau ngaue 'i he sekitoa kava 'a e founa 'e lava ke faka'aonga'i ai 'e Tonga 'a 'ene ngaahi ma'u'anga tokoni makehe ke fe'au'auhi 'i ha tu'unga fakaemamani lahi. Kuo fakamalohia 'e he polokama fakalakalaka 'o e kava 'a e tafa'aki mahu'inga ko 'eni 'aki hono 'oatu 'o e ngaahi misini tuki kava fo'ou mo e fakalelei'i 'o e ngaahi falepeki 'i Vava'u mo 'Eua. 'Oku fakapapau'i 'e he ngaahi 'inivesi ko 'eni 'oku kei tu'u ma'u pe 'a Tonga 'i he'ene hoko ko e maketi tefito he kava'i he Pasifiki.

'E kei hokohoko atu pe 'a e tokoni fakapisinisi ki he ngaahi pisinisi mahu'inga 'oku nau poupou'i 'a e kaveinga 'o e "poloseki ki he tu'uloa 'a e langa faka'ekonomika".

'I he 'etau fengāue'aki fakataha, 'e malava ai ke tau a'usia 'a e taumu'a fakafonua 'o e Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga II (TSDF II), 'a ia ko hono 'Paotoloaki 'a e fakalakalaka ke fakalekesi 'a e mo'ui ki he taha kotoa, pea ke pouaki ha tu'unga mo'ui 'oku ma'olunga ma'ae Tonga kotoa".

Na'e 'ikai mei malava 'a e ngaahi fakalakalaka ko 'eni ka ne ta'e'oua e ngaue mo e poupou mahu'inga 'a e kau ngaue 'a e Potungaue mo e ngaahi hoa ngaue. 'Oku ou fakamalo lahi 'i he hokohoko atu 'a e tataki 'a e 'Eiki Minisita, pea mo e ngaahi tokoni 'a 'emau kau taki ngaue, 'a ia kuo tokoni 'enau ngaue malohi ki hono a'usia 'emau ngaahi taumu'a.

'I he'etau vakai atu ki he kaha'u, mo e fakahinohino 'a e 'Eiki Minisita, 'oku tau kei tukupa pe ke teke 'a e liliu faka'ekonomika 'o Tonga, 'o fakapapau'i 'oku hokohoko atu 'etau ngaahi polokalama ke fakamamafa'i 'a e tupulaki mo tu'uloa ma'ae kakai Tonga kotoa pe.

Faka'apa'apa atu,

Distaquaine Tu'ihalamaka
Pule Ngāue

Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika

1 FAKANOUNOU ‘O E PALANI NGAUE ‘A E POTUNGĀUE

‘Oku tokoni ‘a e Potungāue Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ekonomika ki hono a’usia ‘a e visone fakalukufua ‘o e Palani Langa Fakalalakaka ‘a Tonga II (TSDF II) ‘a ia ko hono ‘Paotoloaki ‘a e fakalalakaka ke fakalekesi ‘a e mo’ui ‘a e taha kotoa’, ‘o fakafou ‘i ha tu’unga faka’ekonomika ‘oku kaunga ki ai ‘a e toko taha kotoa, tu’uloa pea longomo’ui ai ‘a hono ngāue’aki ‘o e ‘ilo. ‘Oku tokoni ‘a e Potungāue ki hono a’usia ‘a e kaveinga ngāue fakafonua fakafou ‘i he ngaahi fokotu’utu’u fakangāue’anga ‘e tolu (3):

1.2 Ngāue vāofi ange 'a e Pule'anga mo e Sekitoa Taautaha' ke tokoni ki he tupu fakaéekonomika.

1.3 Lelei ange 'a e 'ataakai fakahoko pisinisi.

1.5 Lelei ange ‘a e faingamālie mo e kau ki he fefakatau’aki mo tuápuleānga, ma’u ngāue pea mo e ínivesimeni muli.

VISONE

Ko ha ‘ekonomika ‘oku tupulaki, ‘i hono fakaivia ‘o fakafou ‘i he fefakatau’aki, fakaivia ‘o e ngaahi pisinisi, malu’i ‘o e konisiuma mo hono poupou’i ‘o e ngaue ‘oku lelei mo taau ki he Tonga kotoa.

MISIONA

Ke fakafaingofua’i ‘a e fefakatau’aki fakalukufua mo e tupulahi faka’ekonomika ‘aki hono tokoni’i 'a e ngaahi pisinisi, faka'ai'ai 'a e mafamafatatau 'i he māketi, malu’i ‘a e totonu ‘a e konisiuma, fakalelei ‘a e tu’unga ngaue pea mo fakaivia ‘a e ngaahi ‘ilo fo’ou.

OLA FAKALUKUFUA

1. Ngāue vāofi ange 'a e Pule'anga mo e Sekitoa Taautaha' ke tokoni ki he tupu fakaéekonomika.
2. Lelei ange 'a e 'ataakai fakahoko pisinisi.
3. Lelei ange ‘a e faingamālie mo e kau ki he fefakatau’aki mo tuápuleānga, ma’u ngāue pea mo e ínivesimeni muli.

TU’UTU’UNI NGAUE

1. **Ola Fakafonua:** Paotoloaki ‘a e fakalalakaka ke fakalekesi ‘a e mo’ui ‘a e taha kotoa, ‘o fakafou ‘i ha tu’unga faka’ekonomika ‘oku kaunga ki ai ‘a e tokotaha kotoa.
2. **Ngaahi Lao:** ‘Oku ‘i ai e ngaahi lao ‘e hongofulu ma hiva (19) ‘a ia oku ne tataki e ngaahi fatongia ‘o e Potungaue. Ko e ngaahi lao ni ‘oku muimui pau ki he konisitutone ‘o Tonga.

Taumu’a 3: Fakalalakaka Faka’ekonomika mo e Sekitoa Fakapule’anga

GPA 6: Fakatokanga’i ‘ ae malava faka’ekonomika ke tupulaki. Vahe’i e ivi ngaue ke fakapa’anga e ngaahi poloseki mahu’inga ‘i he sekitoa faka’ekonomika ‘o kau ki ai e ngoue, toutai pea moe takimamata. Tanaki atu ki ai, oku kei hokohoko atu ea e ‘inivesimeni ‘i he sekitoa taautaha, ko ha tafa’aki mahu’inga ia ke fakatupulaki ‘i he kaha’u.

GPA 7: Ko ha Pule’anga ‘oku fakahoko ngaue lelei Fakalalakaka e fakahoko fatongia ‘a e pule’anga fakafou ‘i ha ngaahi polokalama ako, ko hono toe fokotu’utu’u mo fenga’unu’aki ke fenapasi moe taumu’a ngaue.

TEFITO’I ‘ULUNGAANGA

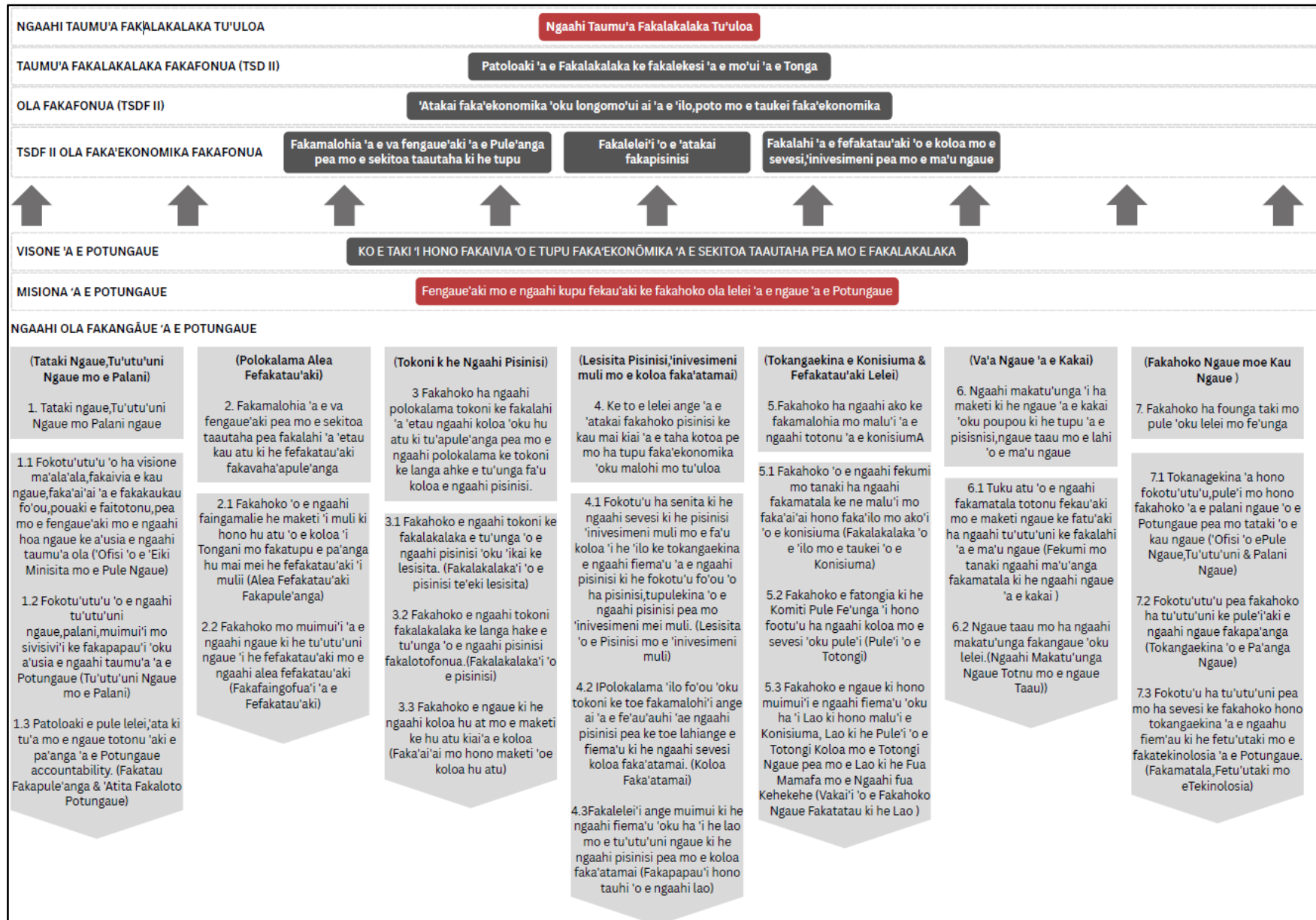
NGAAHI HOA NGAUE

‘Oku fengae’aki vaofi ‘a e Potungaue mo e ngaahi hoa ngaue ni:

- Sekitoa Tau’ataina
- Ngaahi Pisinisi, Kau Ngaue
- Kau Pule Ngaue
- Konisiuma
- Pisinisi ‘a e Pule’anga
- Ngaahi Potungaue Pule’anga
- Kapineti
- Fale Alea
- Hoa Ngaue Fakalalakaka

1.1 MAPE 'O E NGAahi TAUMU'A OLA 'O E POTUNGAUE

FIKA 1 MAPE OLA 'A E POTUNGAUE

1.2 NGA AHI TAUMU'A FAKALAKALAKA TU'ULO A

'Oku hā atu 'i he tepile 'i lalo 'a e fekaunga'aki 'a e ngaahi ola ngāue fakapotungāue moe ngaahi taketi moe me'afua takitaha 'i he taumu'a fakalakalaka tu'uloa.

TEPILE 1 NGA AHI TAUMU'A FAKALAKALAKA TU'ULO A 'OKU POUPOU'I 'E HE OLA FAKANGAUE

NGA AHI OLA FAKANGĀUE 'A E POTUNGĀUE	Ngaahi Ola Fakangāue 'a e Va'a Takitaha	Ngaahi Ola Fokotu'utu'u Ngāue Fakafonua (TSDf II)	Ngaahi Taketi (SDG)	Ngaahi Me'afua (SDG)
1. <i>Ke 'i ai ha founga taki mo pule 'oku fe'unga mo lelei</i>	1.1 Fokotu'utu'u 'o ha visione ma'ala'ala, fakaivia e kau ngāue, faka'ai'ai 'a e fakakaukau fo'ou, pouaki e faitotonu, pea moe fengāueaki mo e ngaahi hoa ngāue ke a'usia e ngaahi taumu'a ola ('Ofisi 'o e 'Eiki Ministā mo e Pule Ngāue)	1.2	2.a 8.1 10.1 16.6	2.a.1 8.1.1 10.1.1 16.6.1
	1.2 Fokotu'utu'u 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue, palani, muimui'i mo sivilivi'i ke fakapapau'i 'oku a'usia e ngaahi taumu'a e Potungaue (Tu'utu'uni Ngāue mo e Palani)		16.6	16.6.1
	1.3 Pātoloaki e pule lelei, 'ata ki tu'a mo e ngāue totonu 'aki e pa'anga 'a e Potungaue (Fakatau Fakapule'anga mo e 'Atita)		16.6	16.6.1
2. <i>Fakamālohia 'a e vā fengāue'aki 'a e pule'anga mo e sekitoa taautaha ke fakalahi 'a e ngaahi faingamalie ki he fefakatau'aki fakavaha'a pule'anga</i>	2.1 Fakahoko 'o e ngaahi faingamalie ki he maketi 'i muli ki hono hu atu 'o e koloa 'i Tonga ni mo fakatupu e pa'anga hu mai mei he fefakatau'aki 'i muli. (Ngaahi Alea Fefakatau'aki)	1.2	8.1 10.b 14.6	8.1.1 10.b.1 14.6.1
	2.2 Fakahoko mo muimui'i 'a e ngaahi ngāue ki he tu'utu'uni ngāue 'i he fefakatau'aki mo e ngaahi alea		8.1	8.1.1

	fefakatau'aki. (Fakahoko mo hono muimui'i 'o e fefakatau'aki)			
3. <i>Fakahoko ha ngaahi polokalama tokoni ke fakalahi 'a 'etau ngaahi koloa 'oku hu atu ki tu'apule'anga pea mo faka'ai'ai ke langa 'a e ngaahi pisinisi fakalotofonua.</i>	3.1 Fakahoko e ngaahi tokoni ke fakalakalaka e tu'unga 'o e ngaahi pisinisi 'oku 'ikai ke lesisita. (Fakalakalaka e Sekitoa 'ikai ke Lesisita)	1.3	9.3	9.3.1 9.3.2
	3.2 Fakahoko e ngaahi tokoni fakalakalaka ke langa hake e tu'unga 'o e ngaahi pisinisi fakalotofonua (Fakalakalaka Fakapisinisi)		2.3	2.3.2
	3.3 Fakahoko e ngaahi tokoni ki he fakatupu koloa ki he fefakatau'aki fakavaha'apule'anga ke poupou ki he kau fakatupu koloa fakalotofonua pea mo e kau uta koloa ki tu'apule'anga. (Fakalakalaka e uta koloa ki tu'apule'anga)		9.2	9.2.1
4. <i>Ke toe lelei ange 'a e 'ataakai fakahoko pisinisi ke kau mai ki ai 'a e taha kotoa pea mo ha tupu faka'ekonomika 'oku malohi mo tu'uloa</i>	4.1 Fokotu'u ha senitā ki he ngaahi sevesi ki he pisinisi mo e fa'u koloa 'i he 'ilo ke tokangaekina e ngaahi fiema'u 'a e kasitoma. (Ngaahi Ma'u'anga Fakamatala & Sevesi Ma'ae Kasitoma)	1.3	8.1	8.1.1
	4.2 Polokalama 'Ilo Fo'ou 'oku tokoni ke toe fakamalohi'i ange ai 'a e fe'au'auhi 'a e ngaahi pisinisi pea ke toe lahi ange e fiema'u ki he ngaahi sevesi 'i he 'Ilo Fo'ou (Polokalama 'Ilo Fo'ou)		8.1	8.1.1

	4.3 Fakalelei'i ange e muimui ki he ngaahi fiema'u 'oku ha 'i he Lao mo e tu'utu'uni ngāue ki he ngaahi pisinisi (Fakapapau'i hono tauhi 'o e ngaahi lao ki he pisinisi)		8.1	8.1.1
5. Fakahoko ha ngaahi ako ke fakamalohia mo malu'i 'a e totonu 'o e konisiuma.	5.1 Fakahoko 'o e ngaahi fekumi mo tanaki ha ngaahi fakamatala ke ne malu'i mo faka'ai'ai hono faka'ilo mo ako'i 'o e konisiuma. (Fekumi & Fakalakalaka 'o e 'ilo 'a e konisiuma)	1.5	16.6	16.6.1
	5.2 Fakahoko e fatongia ki he Komiti Pule Fe'unga 'i hono fokotu'u ha ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi koloa mo e sevesi 'oku pule'i. (Pule'i 'o e Totongi Koloa)		2.1	2.1.1
	5.3 Fakahoko e ngāue ki hono muimui'i e ngaahi fiema'u 'oku hā 'i he Lao ki hono malu'i e konisiuma, Lao ki he Pule'i 'o e Totongi Koloa mo e Totongi Ngāue pea moe Lao ki he Fua Mamafa mo e Ngaahi Fua Kehekehe. (Vakai'i 'o e Fakahoko Ngāue Fakatatau ki he Lao)		16.6	16.6.1
6. Ngaahi makatu'unga 'i he maketi ki he ngāue 'a e kakai 'oku poupuu ki he tupu 'a e pisinisi, ngāue taau mo e lahi 'o e ma'u ngāue.	6.1 Tuku atu 'o e ngaahi fakamatala totoni fekau'aki mo e maketi ngāue ke fatu 'aki ha ngaahi tu'utu'uni ke fakalahi 'a e ma'u ngaue. (Fekumi mo Tanaki Ngaahi Ma'u'anga Fakamatala ki he Ngaue)	1.5	8.5, 8.7, 8.8	8.5.1, 8.7.1, 8.8.1
	6.2 Ngaue taau mo ha ngaahi makatu'unga fakangāue 'oku lelei.		8.3, 8.6	8.3.1, 8.6.1

	(Ngaahi makatu'unga fakangāue & Ngāue taau)			
7. Ke 'iai ha founga taki mo pule 'oku fe'unga lelei.	7.1 Pule'i 'o e kau ngaue mo hono fakahoko 'o e ngaue. (Kau ngaue mo e Fakahoko Ngaue)	1.2	2.a	2.a.1
	7.2 Fakahoko e tu'utu'uni ki hono tuhotuhani e pa'anga 'a e potungaue (Pa'anga Ngaue)		8.1	8.1.1
	7.3 Fokotu'utu'u ha tu'utu'uni pea mo ha sevesi ke fakahoko hono tokagaekina e ngaahi fiema'u ki he fetu'utaki mo e tekinolosia 'a e Potungaue. (Fetu'utaki & Tekinolosia)		10.1	10.1.1
			16.6	16.6.1

1.3 OLA FAKAFONUA 'OKU TOKONI'I 'E HE OLA FAKANGAUE 'A E POTUNGĀUE (TSDF)

Hangē koia 'oku hā atu 'i he Mape ola fakangāue 'a e Potungāue' 'i he konga 1.1 'oku fekau'aki 'a e Potungāue' pea mo e ola 'o e fokotu'utu'u ngāue 'i he Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga' (TSDF) 'o fakafou 'i he ngaahi ola fakangāue 'e fā (4):

1. Ngaahi ngāue ki he fefakatau'aki mo e 'inivesimeni.
2. Ngaahi ngāue ki he lesisita 'o e pisinisi mo e totonu 'a e kakai ki he'enua koloa.
3. Ngaahi ngāue ki he konisiuma.
4. Ngaahi ngāue 'a e kakai.

'Oku fakamalumu 'i he ngaahi 'ēlia ko eni' 'a e ola ngāue fakapotungāue 'e fitu (7):

1. *Fakahoko ha founa taki mo pule 'oku lelei mo fe'unga;*
2. *Fakamālohia 'a e vā fengāue'aki 'a e pule'anga' mo e sekitoa taautaha' ke fakalahi 'a e ngaahi faingamālie ki he fefakatau'aki 'i muli;*
3. *Fakamālohia ha ngaahi polokalama tokoni ke fakalahi 'a 'etau ngaahi koloa 'oku hū atu ki tu'apule'anga pea mo langa hake 'a e poto'i ngāue ki he fakalele ngaahi pisinisi fakalotofonua;*
4. *Ke toe lelei ange 'a e 'ātakai fakahoko pisinisi' ke kau mai ki ai 'a e taha kotoa pea mo ha tupu faka'ekonomika 'oku mālohi mo tu'uloa ;*
5. *Fakahoko ha ngaahi ako ke fakamālohia mo malu'i 'a e totonu 'o e konisiuma' pea mo ha;*
6. *Ngaahi makatu'unga 'i he māketi ki he ngāue 'a e kakai' 'oku poupu ki he tupu 'a e pisinisi', ngāue taau mo tupunekina 'o e ma'u ngāue'*
7. *Kautaha lelei mo ola lelei 'I hono 'oatu 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni 'oku ma'u.*

'Oku fakahoko 'a e ola ngāue fakapotungāue ko eni' 'o fakafou 'i he ngaahi polokalama ngāue 'e fitu (7). 'Oku tokoni kotoa 'a e ngaahi polokalama ko eni' ki he ola 'o e fokotu'utu'u ngāue 'i he Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga II (TSDF II) ki hono faka'ai'ai 'a e vāofi ange 'a e tākaua 'a e Pule'anga' mo e sekitoa taautaha' ke tupulekina 'a e tupu faka'ekonomika'. 'I he'ene hā mai 'i he mape 'o e ola Fakangāue 'a e Potungāue', kuo fokotu'u 'e he Potungāue' ha misiona mahino 'i he'ene palani ngāue' ke fakamālohia 'a e vā fengāue'aki mo e ngaahi hoa ngāue' ke fakapapau'i 'oku fakahoko lelei 'e he Potungāue' 'ene ngaahi sēvesi.

Ko e ola 'o e fokotu'utu'u ngāue faka'ekonomika 'i he TSDF II ki he lelei ange 'a e 'ātakai fakahoko pisinisi' 'oku fakahoko ia 'o fakafou 'i he polokalama ngāue 'e tolu (3), 'a ia ko e Lēsisita 'o e Pisinisi', 'Inivesimeni muli mo e Koloa Faka'atamai, Polokalama ki he Fefakatau'aki' pea mo e polokalama tokoni ki hono Fakalakalaka 'o e Ngaahi Pisinisi'. Ko e ola 'o e fokotu'utu'u ngāue ki he lelei ange hono a'usia 'o e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga', 'oku fakahoko ia 'o fakafou 'i he polokalama ngāue 'e fā (4), 'a ia ko e Polokalama ki he Fefakatau'aki', Polokalama ki he Ngāue 'a e Kakai, Polokalama ki hono Tokangaekina e Konisiuma mo e Fefakatau'aki Lelei mo e Polokalama tokonia 'o e ngaahi pisinisi 'a e kakai.

1.4 NGAARI PALANI FAKASEKITOA

Hange koia 'oku hā 'i he Mape Ngāue 'i he konga 1.1, 'oku tokoni 'a e Potungāue ki he Ngaahi Palani Fakasekitoa ko eni:

5. Fa'unga mo e Tu'utu'uni ki he Fefakatau'aki 'a Tonga
6. Fefakatau'aki Faka'ilekitulonika 'a Tonga mo hono Mape Ngāue
7. Fa'unga ki hono Fakahoko mo Faka'ai'ai 'a e 'Inivesimeni 'i Tonga
8. Mape Ngāue 'o e Ma'u'anga Ivi 'a Tonga (TERM Plus); mo e
9. Tu'utu'uni ki he Ngāue mo 'ene Fe'unu'aki 2023

Fa'unga mo e Tu'utu'uni ki he Fefakatau'aki 2017 - 2025

Ko e Fa'unga mo e Tu'utu'uni ki he Fefakatau'aki 'oku hoko ia ko e fakahinohino ki he kotoa 'o e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga mo e ngaahi Kautaha felave'i mo e ngaahi ngāue mahu'inga fekau'aki mo e fefakatau'aki 'oku fiema'u ke fakahoko 'o a'u ki he ta'u 2025. Ko e Fa'unga mo e Tu'utu'uni ki he Fefakatau'aki 'oku ne toe 'omai mo e ngaahi palani ngāue ke ngaue'aki ki he ngaahi ngāue kuo fokotu'utu'u mo fua'aki 'a e ngaahi ngāue kuo lava. Ko e tu'utu'uni ko eni 'oku fua'aki 'a e ngaahi konga lalahi 'e fā 'a eni 'oku hā atu 'i lalo:

1. **Fakalakalaka 'o e ngaahi pisinisi mo e 'inivesimeni**, 'aia ko hono fakalelei'i 'a e tu'unga Fakatupulekina 'o e ngaahi pisinisi Tonga, fakalahi 'a e ngaahi pisinisi 'oku fe'au'auhi ki hono hu atu e ngaahi koloa ki muli pea mo e ngaahi koloa 'oku hu mai mei tu'apule'anga ki he ngaahi maketi fakalotofonua;
2. **Fakalakalaka'i 'o e koloa hū atu mo e fefakatau'aki** 'i he taumu'a ke fakalahi mo fakakau mai mo e ngaahi koloa kehekehe fakalotofonua ki he hū atu 'o e ngaahi koloa ki muli;
3. **Fakalakalaka'i 'a e ngaahi polokalama ako tokoni mo ngāue ki he fefakatau'aki**, ke ne lava 'o solova e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'oku fiema'u ke fakalelei'i 'i he alea fefakatau'aki mo fokotu'u e ngaahi poate 'i he sekitoa 'a e kakai mo e sekitoa taautaha; mo e
4. **I Polokalama Tokoni ki he Kakai 'o e Fonua fiema'u ke fakapapau'i ko e Fa'unga mo e Tu'utu'uni ki he Fefakatau'aki 'oku fakapatonu pe mo e taumu'a 'o e Palani Fakafonua 'a Tonga mo e kakai 'o e fonua.**

Ko e fatongia 'o e Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalakalaka Faka'ekonomika ko hono tataki 'a e peseti 'e 80 'o e ngaahi ngāue kuo fua mei he Fa'unga mo e Tu'utu'uni ki he Fefakatau'aki, pea ko e ngaahi me'afua ko eni 'oku fakamalumu ia ngaahi va'a ngaue kehekehe 'i he Potungāue. Fakatātā, ko hono fokotu'u e ngaahi me'afua ke tu'uaki 'aki e ngaahi fiema'u 'a e konisiuma mei he ngaahi koloa fakalotofonua 'a ia 'oku fakamalumu 'i he Va'a Ngāue ki hono Tokangaekina 'o e Konisiuma mo e Fefakatau'aki Lelei 'o e Potungāue. Ko e ngaahi me'afua kehe 'e fakamalumu ia 'i he ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e ngaahi kautaha felave'i.

'I he tu'unga ko e takimu'a 'i he Tu'utu'uni Ngaue ni, 'oku fatongia 'aki 'e he Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalakalaka Faka'ekonomika 'a hono fokotu'utu'u, fakafekau'aki mo fakahoko e ngaahi founa ngaue, fengāue'aki fakataha mo e ngaahi Potungāue mo e ngaahi Kautaha fekau'aki, ngaahi pisinisi 'i he sekitoa taautaha, sosaieti sivile mo e ngaahi kupu fekau'aki kehe. Ko e fatongia totonu ia 'o e Potungāue ko hono siofi 'a e ngaahi 'elia tefito. 'I he ngaahi Va'a koia 'oku 'ikai tataki 'e he Potungāue, 'e hoko leva pe 'a e Potungāue ko e sino makehe 'oku ne siofi 'a e ngaahi ngaue iiki, kae fakahoko leva 'e he kautaha tefito 'a hono siofi e ngaahi ngaue lalahi.

Ko e taha 'o e fatongia tefito 'o e Fakalakalaka'i 'o e ngaahi Pisinisi mo e 'Inivesimeni ko hono paotoloaki e 'Atakai 'o e Pisinisi mo e 'Inivesimeni. Ko e ola ngaue 'o e Va'a Lesisita Pisinisi, 'Inivesimeni mo e Koloa Faka'atamai ko hono fakalelei'i e fa'unga 'o e lesisita pisinisi mo hono ngaue'aki e ngaahi founa fo'ou 'i he 'inivesimeni ki he fokotu'u pisinisi fo'ou, fakatupulaki 'o e pisinisi mo e 'inivesimeni. Ko e polokalama ko eni 'oku ne fakapapau'i 'oku ma'u 'a e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi pisinisi pea 'oku hoko e 'ataakai pisinisi ke ne tokonia e ngaahi pisinisi fakalotofonua.

Fefakatau'aki Faka'ilekitulonika 'a Tonga mo hono Mape Ngāue

Ko e Fefakatau'aki Faka'ilekitulonika 'a Tonga mo hono Mape Ngāue, 'oku fakatefito ia 'i he ongo motolo ngāue ko e Pisinisi ki he Konisiuma pea mo e Pisinisi ki he Pisinisi. Ko e visone 'o e founa ngāue ko eni ke malava 'e he ngāahi pisinisi Tonga mo kau konisiuma 'o ngāue vaofi ki hono liliu e tu'unga faka'ekonomika e fonua ki he fefakatau'aki faka'ilekitulonika. Ko e taumu'a 'o e ngāue ni ko hono hiki e tu'unga ngāue ki he faka'ilekitulonika pea ke fakatupulekina ke lahiange mo totonu. Ko e founa ngāue ko eni 'oku malumalu ai 'a e ngāahi ola ngāue fakapotungāue 'e fa (4), 'a ia ko e:

1. Lahiangē 'a e kau Konisiuma faka'ilekitulonika
2. Lahi ange 'a e ngāahi pisinisi faka'ilekitulonika
3. Lahiangē e tokolahi e ngāahi pangike 'e kau mai pea fakasi'isi'i ai mo hono to'oto'o holo pa'anga; moe
4. Fakatokolahi mai e kakai 'oku 'i ai 'enau 'ilo ki he fefakatau'aki faka'ilekitulonika

Ko e mafai 'o e founa ngāue ko eni 'oku malumalu ia 'i he Komiti Fakafonua ki he Fefakatau'aki Faka'ilekitulonika 'a ia na'e fokotu'u ia 'e he ngāahi kupu fekau'aki 'oku nau tokonia mo fakaivia 'a e Potungāue Fefakatau'aki mo Langa Fakalakalaka Faka'ekonomika. Ko e fatongia ia 'a e Potungāue ko hono tokanga'i e ngāahi fatongia fakasekelitali ki he Komiti ko eni.

Ko e konga tefito 'i he Fa'unga 'o e Fefakatau'aki Faka'ilekitulonika mo e Mape Ngāue ko hono mape'i 'o e fefakatau'aki faka'ilekitulonika pea mo hono fokotu'u e ngāahi me'afua 'e 60 ke fakamalumalu 'i he ngāahi 'elia lalahi ko eni 'e 7:

1. Visone ki he fefakatau'aki faka'ilekitulonika mo e ngāahi fefakatau'aki fakaepisinisi 'o ngāue'aki e tekinolosia mo e 'initaneti.
2. Ngāahi Ma'u'anga Fakamatala mo hono fakahoko e fefakatau'aki.
3. Fakatu'utu'unga fakataui ki he Ma'u'anga Fakamatala, Talanoa mo e Tekinolosia.
4. Founa Totongi pau, totongi pa'anga pau, lava 'o ngāue'aki ho'o pa'anga faka'ilekitulonika.
5. Malava ke malu'i 'e he Lao mo e fa'unga ngāue pau.
6. Faingofua ke ngāue'aki e fefakatau'aki faka'ilekitulonika
7. Malava ke ngāue'aki mo a'utonu ki ho'o pa'anga 'i he taimi kotoa pe.

Ko e Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalakalaka Faka'ekonomika 'oku ne fatongia'aki e peseti 'e 50 e me'afua kuo 'osi fokotu'u 'e he Fa'unga mo e Tu'utu'uni ki he Fefakatau'aki.

Mape Ngāue 'o e Ma'u'anga Ivi 'a Tonga (TERM Plus)

Ko e Polokalama ki hono Tokangaekina 'o e Konisiuma mo e Fefakatau'aki Lelei 'oku sekelitali ki he Pule Fe'unga moe Ma'u Mafai ki he Fakafuofua Koloa pea 'oku tokoni ia ki he TERM Plus fakafou 'i he poloseki mo e kautaha Lolo 'a Tonga ko hono fokotu'u fakamahina mo faka-kuata 'o e ngāahi totongi ki he lolo mo e kasa. Ko e TERM Plus kuo ne fokotu'u e ngāahi poloseki 'inivesimeni ke a'u ki he peseti 'e 70 ki he taketi ke fakafo'ou e ma'u'anga 'uhila 'a Tonga 'i he ta'u 2030 pea peseti 'e 100 leva hono ngāue'aki 'e Tonga e ma'u'anga 'uhila ko eni 'i he ta'u 2035. 'Oku Muimui fakapatonu 'a e ngāue ko eni 'i he Mape Ngāue 'o e Ma'u'anga Ivi na'e fuofua fokotu'u 'i he 2010.

'I he feinga koia ke liliu e Ma'u'anga Ivi ki he ngāahi founa fo'ou, 'oku tokangataha ai e TERM Plus ki hono fakapapau'i 'oku falala'anga mo pau e halanga 'o e lolo ki he fonua pea mo kumi ki he ngāahi faingamalie 'e ma'u 'aonga mei ai e fonua. 'Oku kau heni 'a e fengāue'aki pau mo e ngāahi senitā 'Esia mei Singapo. 'Oku ngāue fakataha ai e ngāahi Kupu Fekau'aki mo e Va'a ki he Ma'u'anga Ivi 'I he poloseki ki hono fakalakalaka'i e Ma'u'anga Lolo e fonua mo hono sivilivi'i e founa ngāue ki hono fokotu'utu'u e ma'u'anga ivi ki ha tu'unga lelei ange. 'Oku fekau'aki tonu 'eni mo e ngāahi ma'u'anga ivi fe'unga 'oku fetuku mai 'e he ngāahi vaka lolo mei he ngāahi fonua muli.

Tu'utu'uni ki he Ngaahi Ngaue mo 'ene Fe'unu'aki 2023

Ko e Va'a Ngaue 'a e Potungaue 'oku hokohoko atu 'ene pouaki 'a e visone 'o e Tu'utu'uni ki he Ngaue 'a e Kakai mo 'ene Fe'unu'aki fakafou 'i he ngaahi founa ngaue kuo fokotu'u ke ne 'omi 'a e ngaahi fakamatala totonu fekau'aki mo e Maketi 'o e ma'u ngaue. Ko e fakamatala ko eni 'e fakapapau'i'aki e ngaahi tu'utu'uni kuo 'osi fakamo'oni'i pea 'osi fakapaasi ke fakatupulekina e ngaahi ma'u ngaue ki he kau ta'ema'u ngaue 'i Tonga.

'I he fengaue'aki vaofi 'a e Potungāue mo e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakaelotofonua kuo na fokotu'u ke fakahoko ha ngaahi savea fekau'aki mo hono uesia 'e he Fe'unu'aki 'a e Ngaue ki muli 'a e tu'unga 'o e ma'u 'anga ngaue fakalotofonua kae pehe kihe sekitoa taautaha. Ko e Va'a Ngaue 'oku kau atu foki ki hono fakalalakala'i mo hono fokotu'u e ngaahi polokalama ngaue ke fakalelei'i 'aki hono tokangaekina e taumu'a 'o e Tu'utu'uni ki he Ngaue mo 'ene Fe'unu'aki. Ko e Lao ki he Ma'u Ngāue 2020 'oku ne fakahoko e taumu'a koeni.

2 TU'UNGA FAKALUKUFUA 'O E POTUNGĀUE

Ko e Potungāue ni 'oku 'i ai 'a va'a ngāue 'e fitu (7):

- 1) Tataki Ngāue, Tu'utu'uni mo e Palani
- 2) Fefakatau'aki
- 3) Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi
- 4) Lesisita 'o e Ngaahi Pisinisi, 'Inivesimeni Muli mo e Koloa Faka'atamai
- 5) Tokangaekina e Konisiuma mo e Fefakatau'aki Lelei
- 6) Ngāue 'a e Kakai
- 7) Polokalama Fakahoko Ngaue

2.1 OLA FAKANGAUE 'A E NGAHI POLOKALAMA 'A E POTUNGAUE

Ko e tēpile ni 'oku ne fakahā ai e ngaahi ola ngaue 'a e Potungāue mo e ngaahi ola fakangāue e va'a ngāue takitaha 'o fakakulupu ki he ngaahi polokalama mo 'enau polokalama si'i.

TĒPILE 2 OLA FAKANGĀUE 'A E NGAHI POLOKALAMA 'A E POTUNGĀUE

Ola ngaue Fakapotungaue	Polokalama	Ngaahi ola fakangaue e va'a ngaue takitaha	Va'a Fakahoko Ngaue	Patiseti
1. Fakahoko ha founa taki mo pule'oku lelei mo fe'unga	Polokalama 1: Tataki Ngāue, Tu'utu'uni mo e Palani	1.1 Fokotu'utu'u 'o ha visione ma'ala'ala, fakaivia e kau ngāue, faka'ai'ai 'a e fakakaukau fo'ou, pouaki e faitotonu, pea moe fengaeaki mo e ngaahi hoa ngaue ke a'usia e ngaahi taumu'a ola	Polokalama si'i 1.1: 'Ofisi 'o e Minisita mo e Pule Ngaue.	\$389,100
		1.2 Fokotu'utu'u 'o e ngaahi tu'utu'uni ngaue, palani, muimui'i mo sivilivi'i ke fakapapau'i 'oku a'usia e ngaahi taumu'a e Potungaue	Polokalama si'i 1.2: Tu'utu'uni Ngaue mo e Palani	\$18,900
		1.3 Pātoloaki e pule lelei, 'ata ki tu'a mo e ngaue totonu 'aki e pa'anga 'a e Potungaue	Polokalama si'i 1.3: Fakatau Fakapule'anga mo e 'Atita	\$23,100
2. Fakamalohia 'a e va fengāue'aki 'a e pule'anga mo e sekitoa taautaha ke fakalahi 'a e ngaahi faingamalie ki he fefakatau'aki 'i muli	Polokalama 2:Fefakatau'a ki	2.1 Fakahoko 'o e ngaahi faingamalie ki he maketi 'i muli ki hono hu atu 'o e koloa 'i Tonga ni mo fakatupu e pa'anga hu mai mei he fefakatau'aki 'i muli.	Polokalama si'i 2.1 Alea Fefakatau'aki Fakavaha'apul e'anga	\$247,600

		2.2 Fakahoko mo muimui'i 'a e ngaahi ngāue ki he tu'utu'uni ngāue 'i he fefakatau'aki mo e ngaahi alea fefakatau'aki.	Polokalama si'i 2.2: Fakafaingofua'l 'a e Fefakatau'aki	\$175,000
3. Fakahoko ha ngaahi polokalama tokoni ke fakalahi 'a 'etau ngaahi koloa 'oku hu atu ki tu'apule'anga pea mo e ngaahi polokalama tokoni ke langa hake e tu'unga fa'u koloa e ngaahi pisinisi fakalotofonua	Polokalama 3: Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi	3.1 Fakahoko e ngaahi tokoni ke fakalalakaka e tu'unga 'o e ngaahi pisinisi 'oku 'ikai ke Lesisita.	Polokalama si'i 3.1: Fakalalakaka'i'o e pisinisi te'eki lesisita	\$134,400
		3.2 Fakahoko e ngaahi tokoni fakalalakaka ke langa hake e tu'unga 'o e ngaahi pisinisi fakalotofonua.	Polokalama si'i 3.2: Fakalalakaka'l 'o e pisinisi	\$504,900
		3.3 Fakahoko 'a e ngaue ki he ngaahi koloa hu atu mo e maketi ke hu atu ki ai 'a e koloa.	Polokalama si'i 3.3: Faka'ai'ai mo hono maketi 'o e koloa hu atu	\$263,700
4. Ke toe lelei ange 'a e 'ataakai fakahoko pisinisi ke kau mai ki ai 'a e taha kotoa pea mo ha tupu faka'ekonomik a 'oku malohi mo tu'uloa.	Polokalama 4: Lesisita 'o e Ngaahi Pisinisi, 'Invesiment Muli mo e Fa'u Koloa 'i he 'Ilo	4.1 Fokotu'u ha senita ki he ngaahi sevesi ki he pisinisi, 'inivesimeni muli mo e fa'u koloa 'i he 'ilo ke tokangaekina e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi pisinisi ki he fokotu'u fo'ou 'o ha pisinisi, tupulekina 'o e ngaahi pisinisi pea mo e 'inivesimeni muli.	Polokalama si'i 4.1: Lesisita 'o e Pisinisi mo e 'Inivesimeni Muli	\$577,600
		4.2 Polokalama 'ilo Fo'ou 'oku tokoni ke toe fakamalohi'i ange ai 'a e fe'au'auhi 'a e ngaahi pisinisi pea ke toe lahi ange e fiema'u ki he ngaahi sēvesi Koloa Faka'atamai	Polokalama si'i 4.2: Koloa Faka'atamai	\$176,500
		4.3 Fakalelei'i ange e Muimui ki he ngaahi fiema'u 'oku ha 'i he Lao mo e tu'utu'uni ngaue ki he ngaahi pisinisi pea mo e Koloa Faka'atamai	Polokalama si'i 4.3: Fakapapau'i hono tauhi 'o e ngaahi lao ki he pisinisi	\$329,300

5. Fakahoko ha ngaahi ako ke fakamalohia mo malu'i 'a e totonu 'o e konisiuma	Polokalama 5: Tokangaekina 'o e Konisiuma mo e Fefakatau'aki Lelei	5.1 Fakahoko 'o e ngaahi fekumi mo tänaki ha ngaahi fakamatala ke ne malu'i mo faka'ai'ai hono faka'ilo mo ako'i 'o e konisiuma hono faka'ilo mo ako'i 'o e konisiuma	Polokalama si'i 5.1: Fakalalakaka 'o e 'ilo mo e taukei 'o e konisiuma	\$127,000
		5.2 Fakahoko e fatongia ki he Komiti Pule Fe'unga 'i hono fokotu'u ha ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi koloa mo e sēvesi 'oku pule'i	Polokalama si'i 5.2: Pule'i 'o e totongi koloa	\$456,200
		5.3 Fakahoko e ngaue ki hono muimui'i e ngaahi fiema'u 'oku ha 'i he Lao ki hono malu'i e Konisiuma, Lao ki he Pule'i 'o e Totongi Koloa mo e Totongi Ngaue pea mo e Lao ki he Fua Mamafa mo e Ngaahi Fua Kehekehe	Polokalama si'i 5.3: Vakai'i 'o e Fakahoko Ngaue Fakatatau ki he Lao	\$249,800
6. Ngaahi makatu'unga 'i he maketi ki he ngaue 'a e kakai 'oku poupuu ki he tupu 'a e pisinisi, ngaue taau mo e lahi 'o e ma'u ngaue	Polokalama 6: Va'a Ngāue	6.1 Tuku atu 'o e ngaahi fakamatala Totonu fekau'aki mo e maketi ngaue ke fatu'aki ha ngaahi tu'utu'uni ke fakalahi 'a e ma'u ngaue (Fekumi mo Tanaki Ngaahi Ma'u'anga Fakamatala ki he Ngaue)	Polokalama si'i 6.1: Fekumi mo tänaki ngaahi ma'u'anga fakamatala ki he ngaahi ngaue 'a e kakai	\$151,200
		6.2 Ngaue taau mo ha ngaahi makatu'unga fakangaue 'oku lelei	Polokalama si'i 6.2: Ngaahi Makatu'unga Ngāue Totonu mo e Ngāue Taau	\$132,100
7. Fakahoko ha founa taki mo pule 'oku lelei mo fe'unga.	Polokalama 7: Kau Ngaue mo Fakahoko Ngaue	7.1 Pule'i 'o e kau ngaue mo hono fakahoko 'o e ngaue.	Polokalama si'i 7.1 Kau Ngaue mo e Fakahoko Ngaue	\$1,561,000
		7.2 Fakahoko e tu'utu'uni ki hono tuhotuhani e pa'anga 'a e potungaue	Polokalama si'i 7.2 Pa'anga Ngaue	\$474,400
		7.3 Fokotu'utu'u ha tu'utu'uni pea mo ha sevesi ke fakahoko hono tokagaekina e ngaahi fiema'u ki he fetu'utaki mo e tekinolosia 'a e Potungaue.	Polokalama si'i 7.3 Fetu'utaki mo e Tekinolosia	\$199,300

2.2 TŌNOUNOU FAKAKAUNGĀUE:

‘Oku kei hokoatu pe ‘a e tōnounou fakakaungāue ‘a e Potungaue ‘i he ngaahi tafa’aki ‘oku mahu’inga ki he fakahoko lelei e ngaahi fokotu’utu’u mo e palani ngaue ‘a e Potungaue. Ko e Tepile 3 ‘oku ne fakama’opo’opo’i e ngaahi ‘elia mahu’inga ni.

TĒPILE 3 NGAahi LAKANGA ‘A E POTUNGAUE ‘OKU FOKOTU’U KI HE TA’U FAKAPA’ANGA FY2025/26

	Ngaahi Lakanga ‘oku fokotu’u atu	Ola Ngāue he Palani Ngāue	Ngaahi Makatu’unga
1	Chief Accountant, Band I – Polokalama Tataki Ngaue mo Fakahoko Ngaue	Ola Ngāue 7.2	Ko e ngaahi taumu’a ngāue ‘e 7 ‘a e Pule’anga’, ‘oku nau fakatefito ‘i he ngaahi lavame’a ‘a e sekitoa ‘a e Pule’anga’. ‘Oku kau heni ‘a hono fakalahi ‘o e tănaki ‘o e pa’anga hū mai mo hono fakapotopoto’i ‘o e ngaahi fakamole’. Ko e lakanga ko ‘eni’ ‘oku ne fatongia’aki ‘a hono fakamālohia ‘a e va’a ‘o e ‘akauni’ ‘i hono tokanga’i mo e patiseti ‘o e pa’anga hū mai mo e fakamole’ fakataha mo e lipooti ‘o e pa’anga foaki mai mei he ngaahi tokoni’. ‘Oku ‘i ai foki mo e ngaahi va’a ‘a e Potungaue MTED ‘i he ngaahi ‘Otu Motu’ mo e ‘avalisi ‘o e patiseti ‘oku vahe’i kia kinautolu’ ko e \$7m, Taumu’a pa’anga hū mai ‘o e \$800k ‘i he ngaahi pa’anga na’e foaki mai mei he ngaahi tokoni mo e pa’anga talasiti kehe. Ko e lakanga ko ‘eni’ te ne tokoni ki hono fakatupulekina ‘a e ngaah ola lelei, mo fakahoko ‘a e ngaahi founa pule’i fakaloto’i potungāue ke fakamalohia ‘a e ivi malava fakapa’anga ‘a e Potungāue’ ke toe faka’ai’ai ange ‘a e pule lelei’ pea mo hono fakahoko foki ‘o e fatongia ‘o e ‘aotita fakaloto’i potungaue/mo e fakatau. Kau ki ai mo hono fakapapau’i ‘e he lakanga ko ‘eni’ ‘oku tufaki ‘a e ngaahi ma’u’anga tokoni ‘a e pule’anga’ ‘o fakataua ki he Lao ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga/Ngaahi Fakahinohino ki he Pa’anga’.
2	Principal Trade Officer Band I Polokalama Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi	Ola Ngāue 3.1 & 3.2	‘Oku toko 2 pē ‘a e kau ngāue ‘i he ‘luniti ko ‘eni’ ‘a ia ko e tokotaha ngāue ma’olunga ‘e 1 ‘i he Band J pea mo e tokotaha tokoni ‘e 1 ‘i he Band M. Ko e lakanga Pule ko ‘eni’ ko e Taki ia ‘i he tafa’aki Fakalakalaka ò e Ngaahi Pisinisi i he Sekitoa Teēki Lesisita’ ‘o fakataua ki he fa’unga lolotonga ‘a e Potungāue’. ‘Oku laka hake ‘i he ngaahi pisinisi ‘e 6,000 ‘oku nau ngāue ‘i he sekitoa ‘o e ngoue’, toutai’, tuitui’ pe ngāue fakamea’a’ etc. ‘I he ngaahi ma’u’anga tokoni lolotonga’, ‘oku ‘ikai malava ‘e he ‘luniti’ ‘o fakahoko kakato ki hono tu’unga totonu’. Koe’uhi’ ko e fakangatangata ‘o e ngaahi ma’u’anga tokoni, ‘oku te’eki ai ke a’u atu ‘a e ‘luniti’ ki he ngaahi sekitoa angamaheni ‘i he ongo Niua’ pea pehē ki he ngaahi motu mavahe ‘o Haapai’ ‘a ia ‘oku mālohi ‘aupito ai ‘a e sekitoa ko ‘eni’.
3	Investment Officer	Ola Ngāue 3.1 & 3.2	‘Oku tokoni ‘a e ‘ofisa ‘Inivesimeni’ ki he ngaahi polokalama ‘a e ‘luniti ki he sekitoa te’eki lesisita’. ‘I he ngaahi ma’u’anga tokoni lolotonga’, kuo mau fakasi’isi’i ai ‘a e lahi ‘o e ngaahi polokalama ma’a e ngaahi sekitoa ‘ikai ke lesisita’ i Tonga’. ‘I he ta’u fakapa’anga lolotonga’, kuo mau to’o ‘a e ngaahi polokalama ma’a e sekitoa te’eki ke lesisita’ i Tongatapu’ pea faka’aonga’i ‘a e ngaahi ma’u’anga tokoni koia’ ke fakahoko ‘aki ‘a e ngaahi polokalama pehē, hange ko e ako fakapisinisi’ mo e tokoni fakapisinisi’ i Vavau,

			Ha'apai mo 'Eua 'o fakafuofua hono lahi' ki he pisinisi te'eki lesisita 'e 15 'i he ngaahi motu takitaha. 'Oku fakalahi 'e he 'luniti' 'a e lahi 'o 'enau ngāue' ke fakakau ai 'a e ako ki he poto'i ngāue ki he sekitoa 'ikai ke lesisita' 'i he ngaahi tafa'aki 'oku 'i ai ha ngaahi tōnounou. Ko e polokalama ako pē mo e poto'i 'ilo ki he tuitui' 'oku malava 'e he 'iuniti' 'o fakahoko ma'a e ngaahi pisinisi 'ikai ke lisisita'. Koe'uhī ko e fakangatangata 'o e ngaahi ma'u'anga tokoni' pea 'oku fakatatali ai 'a e ngaahi polokalama kehe ki he ngaahi pisinisi'.
4	Trade Officer	Ola Ngāue 3.1 & 3.2	'Oku toko 3 pē 'a e kau ngāue 'i he 'luniti ko 'eni' 'a ia ko e toko ua ngāue ma'olunga 'e 2 'i he Band I mo e Band J pea mo e tokotaha ngaue tokoni 'e 1 'i he Band P. 'Oku mahu'inga 'a e tu'unga ko 'eni' ki hono fakahoko 'o e ngaahi polokalama 'i he teuteu ki hono 'ave pe uta 'o e ngaahi koniteina 'a e Potungaue' ki Nu'usila 'i he māhina kotoa. 'E tokoni 'a e tokotaha 'i he lakanga ni 'i hono fakahoko, fa'o, uta 'o e ngaahi uta me'akai 'a e potungaue' ki tu'apule'anga. 'Oku fiema'u foki mo ha 'ofisa ke folau ki he 'otu motu', 'a Vava'u pea mo 'Eua ke vakai'i mo sivi'i kimu'a pea toki teuteu ki hono uta 'o e me'akai'. Fakatatau ki he lahi 'o e ngaahi ngāue 'a e 'luniti ni, he 'ikai lava 'e he kau ngāue lolotonga 'i he 'luniti' 'o fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'oku fiema'u ki hono fakafaingofua'i mo teuteu'i totonu 'o e ngaahi uta me'akai 'a e potungaue ki he ngaahi maketi 'i tu'apule'anga'. 'Oku fa'a kole foki ki he kau ngāue mei he ngaahi 'luniti kehe 'a e potungaue' ke nau tokoni mo poupou'i hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue ki he uta me'akai' ke hokohoko lelei 'i he mahina kotoa pē. 'Oku ngāue vāofi 'aupito 'a e tokotaha ko 'eni' mo e kau ngoue kuo nau lesisita 'i he potungaue' mo e ngaahi va'a ngāue fetokoni'aki 'i hono teuteu'i 'o e ngaahi koniteina ke uta ki tu'apule'anga'. 'Oku palani foki 'a e 'luniti ko 'eni' ke kamata 'a hono 'ave pe uta 'o e ngaahi me'akai foha 'oku 'ave koniteina 'aisi ki Nu'usila mo 'Aositelelia'. Pea mo tokanga'i mo tokoni ki he ngaahi me'akai 'oku fua ke uta' ke fo'ou mo momoko.
5	Business Enforcement Officer x2	Ola Ngāue 5.1	Ko e ngaahi taumu'a ngāue 'e 7 'a e Pule'anga' 'oku ne fakamamafa'i 'a e lavame'a 'a e Pule'anga' 'i he mahu'inga 'o e Tānaki Pa'anga Hū Mai mo 'enau ngaahi sēvesi, 'a ia ko e fakafuofua 'o e pa'anga hū mai fakata'u' ko e \$794k 'oku mahu'inga ke fakamālohia 'a e tafa'aki' ke talangofua mo hono fakamālohia', 'o fakatokanga'i ko e 'avalisi 'o e pa'anga hū mai 'oku tanaki' ko e \$630k, pea 'oku 'alu ke lahi ange 'i he tu'unga na'e fakataumu'a kiai'. 'I ai mo e ngaahi ma'u'anga tokoni makehe ke fakahoko kae lava ke ma'u 'a e taumu'a pa'anga hū mai ko 'eni', pea toe faka'ai'ai foki ki ha tu'unga 'oku toe lelei ange.
6	Principal (Band I) Labour Officer	Ola Ngāue 6.1	'Oku 'oatu 'e he va'a Leipa' 'a e ngaahi ola 'e 15 -18 'i he Palani Ngāue lolotonga 'a e Potungaue Fefakatau'aki' mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika'. 'Oku tokoni fakahangatonu 'a e ngaahi ola ko 'eni' ki hono fakalelei'i 'o e tu'unga 'o e ngāue' mo e ngāue 'oku fakahoko 'i Tonga' pea 'oku fakahoko ia 'o fakafou 'i he 'luniti' 'e 2 – (i) Fakamatala ki he ngaahi ngāue mo e Fale'i ki he ngaahi tu'utu'uni, mo e (ii) Ngaahi tu'unga ngāue mo e Ngaahi ngāue fe'unga mo taau. 'Oku 'i ai ha kau ngāue tu'uma'u 'e toko ono (6) mo ha kau ngāue aleapau fakapalofesinale 'e toko ua. Ko e tokolahi taha 'o e kau ngāue' 'oku faka'aonga'i kakato 'i he 'luniti Fale'i ki he Māketi 'o e Ngāue' mo e ngaahi Tu'utu'uni, tautautefito koe'uhī ko e ngaahi ngāue fo'ou mo e ngaahi hoa fakalakalaka 'a ia 'oku kau ai 'a e fakalakalaka 'o e Tu'utu'uni Fakafonua ki he Ngāue 'a Tonga', Tu'utu'uni ki he Ako Ngāue 'a Tonga, Founa ke Toe Fakataha'i, pea mo e malava ke hokohoko lelei e ngaahi fetu'utaki 'a Tonga (tu'unga kumi ngāue 'i he

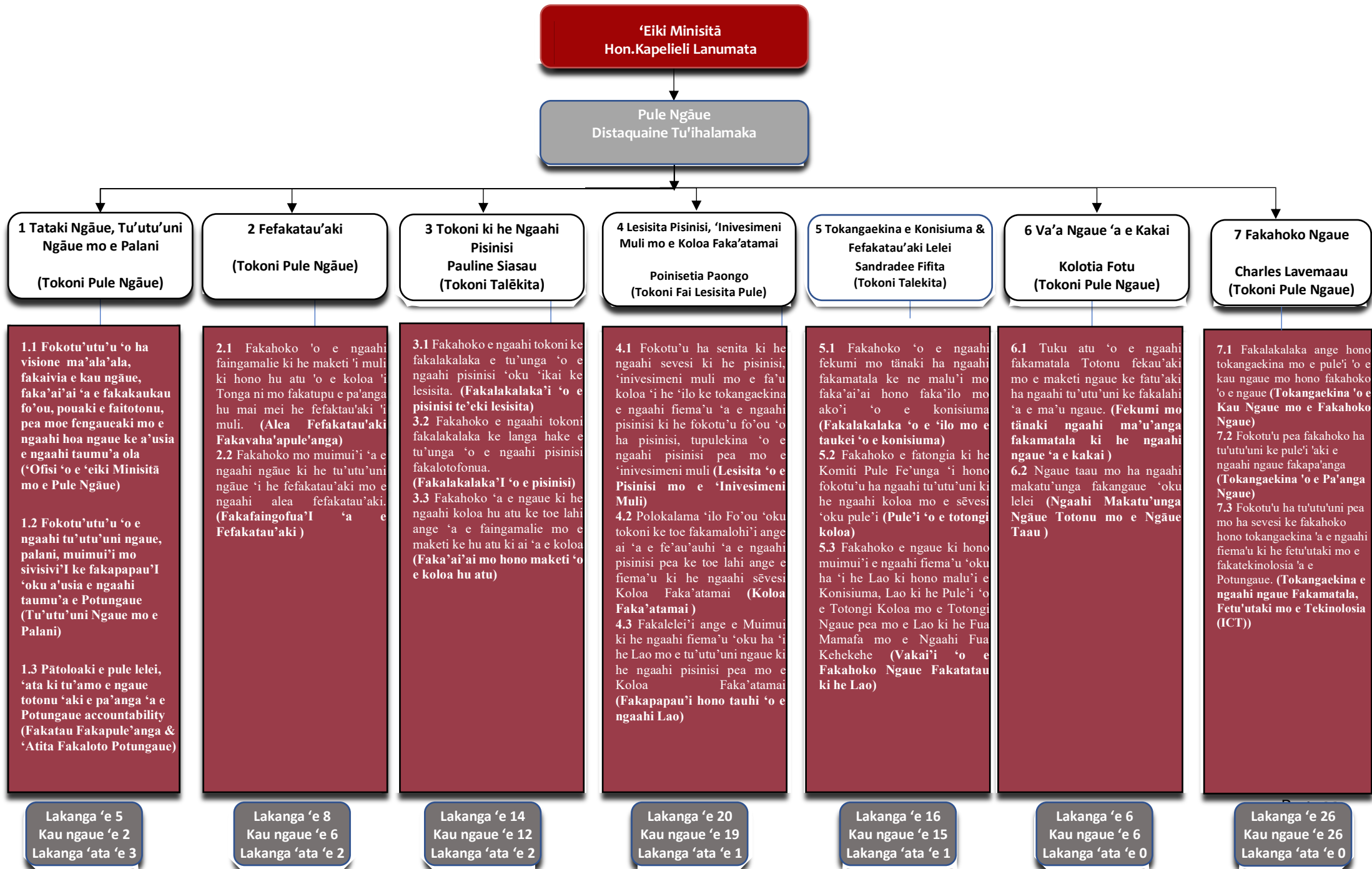
		'initaneti). Ko e fakalakalaka 'o e ngaahi fakamatala tu'utu'uni ko 'eni', pea mo e polokalama 'i he 'initaneti' ki he kumi ngāue 'e fakahoko ia mei he FY2025/26. 'Oku 'ikai fe'unga 'a e ivi malava 'i he ngaahi tu'unga ngāue ma'olunga ke ngāue'aki mo fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'e 7 'i he Ngaahi tu'unga ngāue mo e Ngaahi ngāue taau. 'Oku tokoni 'a e ngaahi ola ko 'eni' ki hono fakalelei' 'o e fa'unga 'o e ngāue mo e ngāue 'a Tonga', pea mo hotau ngaahi fatongia fakafonua ko e mēmipa 'o e Kautaha Fakamāmanilahi ki he Ngāue (ILO). Ko e ngāue 'i he ngaahi tafa'aki ko 'eni' 'oku matu'aki fakatekinikale pea 'oku fiema'u ki ai ha tokotaha 'i he tu'unga pe levolo 'o e kau Pule Ngaue' ke tokoni ki he Taki ngāue' ke feau 'a e ngaahi fiema'u ngāue'. Ko e va'a Leipa' ko e tefito'i feitu'u ia ki he fetu'utaki 'a Tonga ki he Kautaha Fakamāmanilahi ki he Ngāue (ILO). Ko e fatongia ko 'eni' 'oku' i he Taki Ngāue'. Kuo a'u 'a e fengāue'aki mo e Kautaha Fakamāmanilahi ki he Ngāue (ILO) ki ha ngaahi tokoni fakapa'anga mo fakatekinikale lahi, pea mo ha ngaahi ngāue ma'a Tonga. 'Oku kau heni 'a e tokoni ki he Savea 'a e kau ngāue 'a Tonga' 'i he 2023 'o fakafou 'i he Potungāue Sitetisitika 'o Tonga', ngaahi polokalama fakaakeake hili 'a e fakatamaki ma'a e ngaahi kolo mo e kau pisinisi 'i he 2021/22 mo e 2022/23, kau ki ai mo e Polokalama na'e pailate'i 'i Tonga 'a e mahu'inga 'a hono ako'i 'o e ngaahi 'ilo ki he Tonga 'i he 2024, Fakafuofua'i 'o e Ngaahi Poto'i Ngaue 'i he Sekitoa' (Takimamata mo e Langa), Tu'utu'uni Fakangāue Fakafonua 'a Tonga mo e Tu'utu'uni Fakafonua ki he Ako Ngāue 'a Tonga 'i he 2025. 'I he'etau ma'u faingamalie mei he ngaahi polokalama ko 'eni' 'a e Kautaha Fakamāmanilahi ki he Ngāue (ILO), 'oku fiema'u ai ke fakalelei' 'e Tonga 'a 'enau fakahoko fatongia ko e mēmipa 'i he kautaha ni. 'I he'ene a'u mai ki he 'aho ni, kuo toki fakamo'oni pe 'e Tonga 'a e konivēsio 'e 1 'a e Kautaha Fakamāmanilahi ki he Ngāue (ILO) talu mei he'ene hoko ko e mēmipa 'i he 2016 pea 'oku te'eki ai ke fakahū atu ha ngaahi lipooti 'i he malumalu 'o e Konisitutone 'o e Kautaha Fakamāmanilahi ki he Ngāue (ILO) Kupu 19 mo e 22. 'Oku te'eki ai pē ke 'i ai ha lao 'i Tonga ke ne pule'i 'a e ngāue 'i Tonga. Ka 'oku fakautuutu 'a e lahi 'o e ngaahi palopalema fakangāue 'i he vaha'a 'o e Taki ngāue' mo e tokotaha ngāue', 'o a'u ki ha tu'unga kuo tohi fakahangatonu ai 'a e ngaahi Potungāue 'e ni'ihi ki he Minisitā, pe fakafou 'i he founga fakatipilometika, fekau'aki mo e ngaahi me'a ni. 'Oku pelepelengesi 'a e ngaahi fepakipaki fakangāue' pea fiema'u mo e ngaahi tokoni oku fu'u ma'olunga ange; ko ia ai 'oku fiema'u heni ha 'ofisa 'i he tu'unga 'oku ma'olunga ange ki he ngaue ni. 'Ikai ngata ai', kapau 'e fakahoko 'a e ERA2020, 'e tu'u lelei 'a e tu'unga ko ia' ke liliu 'a e ngaahi tu'utu'uni ki hono fakahoko ki he ngāue.
7	Employment Officer (Band M) Labour Officer	Polokalama 6 Ko Vava'u ko e māketi ngāue lahi taha ia hono ua 'i Tonga. 'Oku mahino foki 'i Vava'u 'a e ngaahi pole 'oku fehengahangai mo e ngaahi māketi ngāue 'i Tongatapu, hange ko e ta'e ma'u ngāue mo e si'isi'i 'a e ngāue, ma'ulalo 'a e vāhenga', tu'unga kovi 'o e ngāue', lahi 'a e nofo mei he ngāue', 'ikai fe'unga 'a e ngaahi poto'i ngāue mo e ngāue 'i he ngaahi sekitoa mahu'inga. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha 'ofisa ngāue 'i he va'a ngāue ko 'eni' 'i he 'ofisi 'o e MTED 'i Vava'u ke ne fakahoko 'a e ngaahi tokoni 'oku fu'u fiema'u ai. 'E lava ke

tokoni lelei 'a e ngaahi sevesi 'oku fiema'u' hangē ko e tokoni ki he ngāue ke tokoni'i 'a e kau kumi ngāue ke ma'u ha ngāue 'i Vava'u pea mo tokoni ki he kau Taki ngāue ke kumi ha kau ngāue fe'unga mei he kau ngāue' pea 'e malava ke tokoni lelei ki hono fakasi'isi'i 'o e ta'e ma'u ngaue 'i Vava'u.

Kimu'a 'i he 2011 na'e 'i ai ha lakanga 'o e 'Ofisa Leipa 'i Vava'u'. Na'e hiki fakataha 'a e lakanga' mo hono pule'i 'o e polokalama fe'ave'aki 'a e kau ngāue ki he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 'i he 2011. Ko e 'uhinga 'a hono hiki 'o e lakanga' he na'e fakamu'omu'a 'a e fe'ave'aki 'a e kau ngāue he taimi koia' pea na'e 'ikai ke 'i ai ha pa'anga fe'unga 'a e pule'anga' ke fokotu'u ha ngaahi lakanga fo'ou 'i he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua'. Ko e ola 'o e fe'ave'aki 'a e kau ngāue 'i he'etau māketi ngāue', kau ai 'a Vava'u, hangē ko e hola 'o kumi mo'ui ki tu'apule'anga, si'isi'i 'a e ngāue mo e poto'i ngāue ke feau 'a e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi kautaha fakalotofonua, ko e 'uhinga ia 'oku fiema'u ai ke tau fokotu'u ha tu'unga Ngāue/Ngāue'anga 'i he 'ofisi MTED.

2.3 FA'UNGA FO'OU 'O E POTUNGAUE

FIKA 2 FA'UNGA 'O E POTUNGAUE 'I HE'ENE A'U MAI KI HE 'AHO 1 'O SIULAI 2025

2.4 FAKAMĀ'OPO'OPO 'O E FOKOTU'UTU'U FAKALELEI NGĀUE 'A E POTUNGĀUE

Kuo fokotu'u 'e he Pule'anga 'o fakafou 'i he Potungāue Pa'anga' ha Ngaahi Taumu'a Ngāue 'o fakakau ki he polokalama patiseti 2025/26 'a ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi Taumu'a Ngāue 'e hiva(7) 'oku fakakulupu ki he ngaahi 'ēlia lalahi 'e tolu (3): i). Mateuteu ki he ngaahi faingata'a 'e hoko ki he Fonua', ii). Ke Lelei ange e Ngaahi fakahoko fatongia pea mo Malava 'o Feau 'a e Totongi 'o e ngaahi Ngāue', iii). Ko e ngaahi pole pea mo e faingamālie ki hono paotoloaki 'o e tupulekina faka'ekonōmika'. Na'e fakakau mai 'e he Potungāue' 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Pule'anga' 'o toe tănaki mai ki he ngaahi taumu'a 'a e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga'.

'Oku fakamamafa'i 'e he Ngaahi Taumu'a Ngāue 'a e Pule'anga' 'i he malumalu 'o e Fakalalakaka Faka'ekonomika' 'a e fiema'u ke hokohoko atu 'a e 'inivesi ki hono fakalalakaka' 'o e Ngoue', Toutai' mo e Takimamata'. Kuo vakai'i ai 'e he Potungāue' 'enau ngaahi ngāue felave'i mo hono tokonia 'o e ngaahi 'elia ko 'eni'. Ko e ngaahi ngāue ni 'oku 'i he malumalu ia 'o e Va'a Tokoni ki hono Fakalalakaka 'o e Ngaahi Pisinisi' 'a ia 'oku nau tokangaekina 'a hono fakalalakaka' 'o e ngaahi pisinisi 'i he komiuniti', sekitoa 'ikai ke lēsisita', pisinisi fakalotofonua' pea mo e sekitoa ki he hū atu 'o e koloa'.

Kuo fokotu'utu'u ki he Va'a 'Inivesimeni Muli' mo e ngaahi Koloa 'oku hū atu ki tu'apule'anga' ha ngaahi ngāue 'o fakafou 'i he ngaahi polokalama si'i ko e Fakamatala Fefakatau'aki' mo e Fekumi ki he Ngaahi Māketi mo e Fakamāketi mo Tu'uaki 'a e Koloa hū atu ki tu'apule'anga' 'o fakatatau ki he Ngaahi Taumu'a Ngāue 'a e Pule'anga'. Kuo fokotu'u atu ke 'i ai ha fakafongia ki he māketi 'i Nu'usila mo 'Aositelelia' ke fakalahi 'a e ngaahi faingamālie ki he māketi' ke hū atu 'a e koloa mei Tonga' ni, tautautefito mei he ngaahi sekitoa faka'ekonōmika 'e tolu.

'Oku toe fakamamafa'i mai foki 'e he Ngaahi Taumu'a Ngāue 'a e Pule'anga' 'a e fiema'u ke 'i ai ha tu'utu'uni ngāue mahino ki he 'inivesimeni' ke tokoni ki he fakalalakaka faka'ekonōmika'. 'Oku pou pou kakato 'a e Potungāue' ki he taumu'a ni, pea 'oku nau taaimu'a 'i hono faka'ai'ai 'o e 'inivesimeni' 'o fakafou 'i he **Lao ki he 'Inivesimeni Muli'**. 'Oku faka'amu foki mo e **Va'a Lēsisita 'o e Ngaahi Pisinisi'** ke fakalelei'i mo 'enau **Sisitemi ki he Lēsisita' fakafou 'i he 'Initaneti** 'o e ngaahi pisinisi' mo e 'inivesimeni muli' mo fakafaingamalie'i 'a e totongi ngāue'aki 'a e 'initaneti'. Ko e ngāue ni te ne fakalahi 'a e 'inivesimeni muli' ki hotau fonua' mo fakafaingofua'i 'a e fokotu'u pisinisi 'i Tonga' ni.

'Oku toe tokanga makehe foki 'a e Potungāue' ki he mo'ui lelei 'a e kau ngāue' pea kuo fokotu'u leva ha polokalama ngāue fo'ou ke nau tau'i 'a e fokoutua 'ikai pipihi'. 'oku hounga'ia 'a e Potungāue' ke fakakau atu 'a e taumu'a ni 'i he ngaahi taumu'a ngāue 'a e Pule'anga' koe'uhī' te ne uestia lahi 'a e faingata'a ni, he ko e mahamahaki 'a e kau ngāue' 'e uestia ai 'enau fakahoko fatongia'. Kuo fokotu'u 'e he Potungāue' 'a e ngaahi polokalama ngāue fo'ou' ni ki he ngaahi ta'u ka hoko mai' ke tokoni ki hono fakakakato 'o e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Pule'anga', pehē ki he kaveinga ngāue fakafonua 'oku felāve'i mo e Potungāue'.

Kuo fokotu'u 'e he Potungāue' 'a e ngaahi ngāue ko 'eni' ki he ngaahi ta'u ka hoko mai' ke tokoni ki he ngaahi taumu'a ngāue mo e ngaahi ola fakafonua 'a e Potungāue'.

Ko e ngaahi ngāue fo'ou 'eni 'a e Potungāue 'oku fokotu'utu'u ke fakahoko 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u vivili ke a'usia e ngaahi taumu'a ngaue. Ko e ngaahi ngaue fo'ou koeni 'oku te'eki ke 'I ai hano pa'anga ngaue:

TĒPILE 4 NGAHI NGĀUE FO'OU 'A E POTUNGĀUE

	Fakamatala 'o e ngaue.	Fakafuofua 'o e fakamole (TOP)	Taimi e fakahoko 'a e ngaue	Ngaahi makatu'unga hono fakahoko e ngaue.
1	Kakato mo Fakanaunau 'a e Fale Peki me'akai 'i he otu motu (Ha'apai & Vava'u)	Kumi ha pa'anga tokoni (\$800K)	FY2025-2026	'Oku 'amanaki ke hoko 'a e fale peki 'o e Potungaue 'i Vava'u ko e faitu'u tefito ki hono ngaahi mo peki 'o e ngaahi me'akai foha 'oku fo'ou mo tuku 'aisi ki hono huu atu ki tu'apule'anga. Kuo tali 'e Nu'usila ke hoko ko e tefito'i maketi ki hono huu atu 'a e faina'i Sepitema 2024 hili ia ha ta'u 'e nima (5) hono siofi mo sivilivi'i 'a e ngaue ko 'eni. Na'e ta'ofi ai 'e Nu'usila, Ministry of Primary Industry (MPI) 'a e huu atu 'a e faina kae 'oleva ke muimui mo talangofua kakato 'a Tonga ki he ngaahi fiema'u fekau'aki mo e malu mo e lelei 'o e koloa 'oku huu ki Nu'usila mo ha fale peki kuo 'osi fakanaunau kakato ke ma'u 'a e fakamo'oni 'a e HACCP. Ka 'ikai ha fale peki lelei, 'e fehanga'anga 'a e kau ngoue mo e mole lahi 'i he hili 'a e utu ta'u, holoki mo e tu'unga lelei 'o 'enau fo'i me'atokoni mei tokanga, pea mole mo e ngaahi faingamalie ki ha maketi lelei mo pau 'i tu'apule'anga. 'Oku te'eki ai ke fakamo'oni'i kakato 'a e HACCP 'i he fale peki 'i Vavau pea 'oku hoko 'eni ko e vaivai'anga mo e tonounou lahi 'eni ki he fonua 'oku huu atu ki ai 'a e faina pehee foki ki he fo'i me'akai mei tokanga. 'Oku fua 'e he Potungaue 'a e me'akai mei he 'otu motu mei 'Eua mo Vavau pea pehē ki he niu mei Haāpai. 'Oku te'eki ke fakapaasi he HACCP 'a e fale peki 'i 'Eua mo Vavau pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fale peki 'i Haapai ke fa'o mo teuteu'i 'a e niu ke 'ave ki Nu'u Sila. Ko e pa'anga 'oku kole 'e kau ki ai 'a e langa, me'angaue mo e misini, tohi fakamo'oni mo e talangofua, ako mo e fokotu'utu'u 'o e ngaue pea mo e founa talifaki ki ha maumau.

2	Ko hono tu'uaki mo huu atu e koloa fakaloto fonua.	\$150,000	FY2025-2026	'Oku fakataumu'a 'a e polokalama ko 'eni ke ne poupou'i 'etau taumu'a ke fakalahi 'a e maketi fakavaha'apule'anga mo fakaivia 'o e pa'anga hu mai. Ko Nu'usila, 'Aositelelia mo e maketi 'Amelika ko e ngaahi hoa fefakatau'aki mahu'inga ia 'o Tonga 'i he ngaahi ta'u kuo hili. Ko e tāfataha 'a Tonga he ngaahi fonua koeni hā mai ai ha ngaahi vaivai'anga mo tonounou mei he tu'unga 'o e koloa huu atu 'a Tonga ki he kaha'u. 'Oku fakataumu'a 'a e polokalama ko 'eni ke vakai'i ha tu'unga 'o e kehekehe 'i he ngaahi maketi mo e koloa 'oku fakataumu'a ki ai pea toe ma'u mai 'a e ngaahi maketi tukufakaholo na'e 'ikai malava ai a Tonga 'o tauhi 'i ha vaha'a taimi ko ia, hange ko e 'Amelika, Siapani pe Ha'amo'a 'Amelika, pea pehe ki hono fakatupulaki 'o e ngaahi maketi fo'ou ('e ala kau ki ai 'a Siaina, Singapo, Filipaini mo Vietinemi). 'Oku 'ikai malava 'e he kau ngoue iiki 'o Tonga ke alea mo e ngaahi maketi 'i muli. Ko hono ola, kuo fakahoko leva 'a e kau ngoue iiki ko 'eni hono huu atu 'enau koloa ki he ngaahi maketi angamaheni 'i muli 'a ia 'oku 'ikai ke fakapapau'i ai e totongi. 'E malava 'o fakahoko 'a hono poupou'i fakapa'anga 'a e ngaahi tu'uaki fakamaketi, pea toe kau atu foki 'i he ngaahi faka'ali'ali fefakatau'aki fakavaha'apule'anga, alea mo kinautolu 'oku nau fakatau 'a e ngaahi koloa huu atu mei Tonga ni 'i muli pea toe lava ha ako faka'auliliki ki he maketi.
3	Ko e hono fakamamafa'i 'inivesimani 'a Nu'usila, Aositelelia pea mo 'Amelika ki he ngaahi pisini 'i Tonga ni.	\$100,000	FY2025-2026	
4	Ko hono fokotu'u ha fale ke fakahoko ai 'a hono fakafuofua tonu ai e ngaahi me'afua ke ngaue'aki he taimi 'a'ahi.	\$200,000	FY2025-2026	Fiema'u ke fakapapau'i e tonu mo e falala'anga mo maumauluta e fua e ngaahi me'afua, he oku aongalahi eni ki he ngaue 'aki he ngaue kihe fua ki he ngaahi pisinisi he koloa oku tuku atu ki tu'apule'anga ke tonu 'ikai ihe folau vaka tahi pe ka 'i he vakapuna. Pea 'ihe fefakatau'aki he totonu e fua e ngaahi koloa oku hu mai pea fakatau atu he

				ngaahi falekoloa kae umaa e mo'ui, mo e hao 'ae kakai mo e 'ataakai foki. Koe leepi koeni 'e lava ke fakahoko ai hono lesisita e ngaahime'a fua, fokotu'u e ngaahi tu'unga fua/national standards fakaloto fonua, pea fakakakato e ngaahi fengaue'aki mo hono tuku atu e ngaahi fakamatala fakatekinakale. I he tu'unga lolotonga oku tuku pe e ngaahi me'afua ke sivi aki e me'angaue 'oku ngaue faka'aho 'aki he ngaahi 'osi 'ae potungaue ka 'oku fiema'u ha feitu'u makehe ke tuku ai pea moe 'ea fakamokomoko (aircondition) ki hono tauhi.
5	Fokotu'u 'o ha fale ngaue fakavaha'apule'anga kuo fakanaunau kakato (Fokotu'u mei he Konifelenisi ma'ae ngaahiPisinisi) Taumu'a ki he Konga 1 'o fakatefito 'i he palani.	\$1,000,000	FY2025-2026	Ko e mahu'inga hono fakakakato fakanaunau 'a e fale peki me'akai ki hono tokonaki 'o e ngoue. Ko e fiema'u tonu eni 'a e maketi ke fakapapau'i 'oku tokanga'i 'a e me'akai 'i ha founa 'oku ne fakamamafa'i'a e malu 'a e kau konisiuma. Ka 'ikai ha naunau fe'unga, 'e 'ikai malava 'a hono 'ave atu etau koloa fakaloto fonua ki muli. 'I he tu'unga fekau'aki mo e mahu'inga 'o e palani, 'oku fakamu'omu'a foki ai he sekitoa ngoue mo e ngaahi sekitoa kehe. 'I he tupulaki 'o e fiema'u fakavaha'apule'anga 'o e koloa 'oku tu'u ki mu'a mo ma'u ngofua, 'oku toe fiema'u foki ke fokotu'u ha fale peki ke a'usia 'a e ngaahi tu'unga fakavaha'apule'anga kuo fokotu'u, malu 'o e me'akai mo e tu'unga fakamo'oni hange ko e HACCP mo e G.A.P. 'Oku 'ikai ma'u foki 'e he kau ngoue iiki mo e MSMEs 'a e malava fakapa'anga ke 'inivesi 'i ha fale peki. Ko ia ai 'oku mahu'inga ke 'inivesi mo tokoni 'a e Pule'anga 'I hono fokotu'u ha fale peki lelei ke fakapapau'i 'oku fakalakalaka 'a e koloa huu atu mei Tonga ni ki he ngaahi maketi 'oku lahi hono mahu'inga fakapa'anga.
6	Ko hono toe fakalelei'i mo siofi 'o e Lao ki he fakafuofua 'o e koloa mo e me'angaue mo hono mo fo'u ha Tu'utu'uni fo'ou.	Kumi PPIU ma'u'anga pa'anga tokoni.	FY2025-2026	Koe ngaue ki hono siofi e tu'unga e lao lolotonga na'e kamata fai e ngaue kiai 'i he ta'u fakapa'anga 2023 pea oku kei fai e fangaue 'aiki ofi ki hono ma'u ha tokotaha tekinikale kene fakahoko e ngaue koeni. Na'e osi fai e

				ngaue ki hono fa'u e lao ki he ngaahi me'afua e pasifiki pea oku feinga ke uluaki kamata'i 'e Tonga hono ngaue'aki e motolo koeni na'e tuku mai (model legislation)
7	Ko hono fa'u ha ngaahi lao mo e founa pau ki he tu'unga 'o e ngaue 'i Tonga ni.	\$50,000	FY2023-2024 to FY2025-2026	'Oku fakatou fokotu'u mai 'e he Tonga Labour Mobility Policy FY2019/20 – FY2023/24 mo e Tonga Labour Mobility Supply Management Strategy FY2023 ke fokotu'u pule'anga 'o e fe'ave'aki 'a e kau ngaue 'a ia 'oku ne 'omi 'a e tu'unga fakatakimu'a mo e fakahinohino ki he kau 'a Tonga 'i he ngaahi polokalama fe'ave'aki 'a e kau ngaue. 'I he 'aho ni 'oku te'eki ai pe ke 'i ai ha sino/komiti pule fakafonua 'a Tonga, ke fakakaukau'i 'a e tu'utu'uni mo e ngaahi nunu'a 'o e kau 'a Tonga 'i he ngaahi polokalama fe'ave'aki 'a e kau ngaue. 'Oku mahu'inga 'eni ke fakapapau'i 'oku fakalalakaka 'a e poto'i ngaue fakalotofonua.
8	Fengaue'aki mo e Potungaue ki hono fokotu'u 'a e misini mita ki he ngaahi fai fatongia tekisi 'i Tonga.	Ngaahi pa'anga tokoni	FY2025-2026	Fengaue'aki ofi moe MOI he hokohoko atu e fetalanoa'aki ki hono fokotu'u e mita tekisi i Tonga ni. I he ngaahi talatalanoa na'e fai he ta'u fakapa'anga koeni na'e mahino 'oku fiema'u ke ngaue fakataha moe MOI pea mo hono fakakau atu e lao ki he taxi meter mo hono ngaahi tu'utu'uni ki he lao ki e fefononga'aki 'a MOI
9	Fokotu'utu'u 'o ha Founa Faka'ilonga ma'a Tonga	Ngaahi pa'anga tokoni	FY2025/2026	Ko e kautaha lolotonga 'a Tonga ki he export ko e "The True South Pacific". 'Oku 'ikai ke fakahaa'i 'e he brand ko 'eni 'a e export lolotonga 'o e ngaahi koloa fakalotofonua mo e ngaahi koloa ngoue ki he maketi fakavaha'apule'anga. 'Oku 'ikai fokotu'u 'e he kautaha lolotonga 'a e ngaahi koloa ngoue 'a Tonga ko e tu'unga ma'olunga, tolonga mo malu ke faka'aonga'i. 'I he lolotonga ni, 'oku 'ikai ke 'i ai ha tu'unga fakapule'anga 'o Tonga 'oku fengaue'aki, 'a ia 'oku ne fakangatangata 'a e fakatokanga'i 'o e maketi mo fakavaivai'i 'a e fie ma'u 'o e koloa 'i he maketi fakavaha'apule'anga. 'Oku fie ma'u 'e Tonga ke fakalahi 'a e tu'uaki 'o e faka'ilonga 'o 'etau ngaahi koloa hange ko e Buy Tonga made brand. 'E fie ma'u 'e he polokalama ko 'eni 'a e fakatotolo mo e fakafuofua'i, fokotu'utu'u 'o e brand,

				polokalama sivi mo e fetu'utaki, fakamaketi mo e fakamatala 'a e mitia, fengaue'aki mo e ako mo e vakai'i mo e fakafuofua'i.
10	Ko hono fokotu'u 'a e founga ngaue fakafonua ke poupou ki he koloa huu atu ki tu'apule'anga.	\$80,000	FY2025-2026	Na'e fokotu'u 'e he Potungaue ke fa'u ha founga ke tu'uaki ai e poupou'i e huu atu e koloa fakalotofonua 'a tonga fakalukufua ke fakaava 'a e tu'unga 'o e export 'a Tonga. 'E 'oatu 'e he founga ko 'eni ha founga ngaue ki hono fakalahi 'o e lahi 'o e ngaahi koloa 'oku hu atu ki tu'a, kehekehe 'a e ngaahi koloa mo e maketi 'oku hu atu ki tu'a pea mo hono fakamalohia 'o e kau 'a Tonga 'i he fefakatau'aki fakavaha'apule'anga. 'Oku movetevete 'a e ngaahi ngaue lolotonga 'a Tonga ki hono fetuku atu e koloa huu atu, pea fakangatangata 'a e fakafekau'aki, fakamatala mo e poupou fakataumu'a ki he kakai oku huu atu enau koloa ki muli mo e kau ngoue fakatou'osi. 'Oku fie ma'u ke fa'u ha founga fakafonua ke fakatahataha'i 'a e ngaahi ngaue 'a e pule'anga, ngaahi sekitoa fakatautaha mo e ngaahi hoa fakalakalaka ke fakalelei'i 'a e lavame'a, fenapasi 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni mo faka'ai'ai 'a e export 'i ha founga maaui mo 'aonga 'a ia 'oku fakatokanga'i ai 'a e tokoni 'a e kau ngaue kotoa pe 'i he hala 'o e koloa huu atu. Ko e ngaahi taumu'a 'o e palani ke 'ilo'i 'a e ngaahi koloa mo e maketi 'oku malava ke hu ki tu'a, fakalelei'i 'a e fakafaingofua'i 'o e fefakatau'aki mo e fefakatau'aki, 'ilo ki he maketi, 'analaiso 'o e sekitoa mo e maketi, fakafuofua'i 'o e ataa mo poupou'i 'a e SMEs mo e koloa huu atu 'i he nga. Ka 'ikai 'a e fokotu'utu'u, 'oku movetevete 'a e ngaahi ngaue export 'a Tonga pea 'ikai ha founga mahino ke tataki 'a e tupulaki 'a e huu koloa mo e me'akai ki tu'apule'anga.
11	Ko e sisitemi ki he ngaahi mahu'inga mo e totongi 'a e koloa.	\$50,000	FY2025-2026	Faka'amu ke fokotu'u a sistemi ke tanaki kiai e ngaahi totongi e koloa oku ihe malumalu e pulefe'unga ke lava e ngaahi pisinisi moe tonga kotoa 'o access kiai ki ha ngaahi mea' ki he totongi koloa ok unau fiema'u. E lava e sisitemi koeni ke ngaue ofi ai e potungaue mo e ngaahi pisinisi ki hono fakahu mai engau ngaahi document kihe he'enau ngaahi koloa hu mai.

12	Ko e ngaahi tokoni ki he nga'ohi'anga mo e fakalakalaka ki he pisini vanila (\$20,000 x15 recipients)	\$300,000	FY2025-2026	Ko e vanila ko e taha ia 'o e ngaahi koloa ngoue mahu'inga ma'olunga 'a Tonga 'i he maketi fakavaha'apule'anga pea 'oku totonu ke pou pou'i ia ke ngaohi lahi pea ke hoko ko ha koloa mahu'inga ki he export ma'a Tonga. Ko e mahu'inga 'o e vanila na'e ngaohi mei he \$800 ki he \$1,000 ki he kilo 'i he maketi fakaloto fonua. Ko e taumu'a 'o e tokoni ki he ngaahi pisini vanila ke tupulaki 'o fakafou 'i hono ma'u 'a e ngaahi me'angaue mo e ngaahi me'angaue 'oku fie ma'u ke tokoni ki he kau ngoue 'i hono fakalelei'i 'enau ngoue, tauhi 'o e ngoue mo e ngaue ki he vanila. 'E fakahoko mo tufaki 'a e tokoni tokoni 'e he Minisita 'o fakafou 'i ha ngaahi fie ma'u pau. Ko e si'isi'i 'o e pou pou mateaki ki he ngaue'anga ko 'eni 'e iku ai ki he mavahe 'a e kau ngoue iiki mei he ngoue pa'anga ko 'eni.
13	Fakalelei'i mo siofi 'o e Tu'utu'uni Fefakatau'aki 'a Tonga	Kumi ha ma'u'anga pa'anga tokoni.	FY2025/2026	
14	Ko e ngaahi liliu fakalao moe ngaue fekau'aki mo e Fefakatau'aki mo e 'inivesimeni.	Kumi ha pa'anga tokoni.	FY2025-2026	Ko e Tonga Trade & Investment Board (TTIB) ko ha polokalama taimi loloa ia 'oku fakataumu'a ke fakafaingofua'i 'a e fefakatau'aki mo e tu'uaki 'o e 'inivesimeni 'i Tonga. 'E hoko 'a e TTIB ko ha sino tau'atina 'oku ne fatongia'aki 'a e stabilizing 'a e hu ki he maketi 'a Tonga ki he ngaahi maketi fefakatau'aki mahu'inga pea mo hono fakakaukau'i 'o e ngaahi feitu'u mahu'inga 'e lava ke ngaue lelei ange ai 'a Tonga mo ha sino fakamaketi fakatapui. 'Oku lolotonga 'ikai ke 'i ai ha kautaha pe kautaha ma'olunga 'i Tonga ke fakafaingofua'i 'a e fefakatau'aki mo e 'inivesimeni. 'Oku vahevahe 'a e ngaahi ngaue lolotonga 'i he ngaahi kautaha kehekehe mo e fengau'e'aki 'a e sekitoa fakatautaha. 'E hoko 'a e TTIB ko ha feitu'u 'e taha ma'a e kau 'inivesitoa mo e kau exporters 'i he tu'unga 'o e ngaahi 'ekitiviti tu'uaki. Ko e Poate Fefakatau'aki mo e 'Inivesimeni 'a Tonga ko ha founa taimi loloa ia ke tokoni'i 'a e kau ngoue iiki ke nau ma'u 'a e ngaahi faingamalie fefakatau'aki mo e 'inivesimeni pea fokotu'u ha ngaahi seini mahu'inga 'o e ma'u'anga

				koloa, lolotonga ia 'oku malu'i 'a e kau exporters mo e maketi fakakomesiale 'i muli. Ko e taumu'a ke tokoni'i 'a e kau ngoue/ngoue 'i hono export 'o e ngaahi ngoue fo'ou mo e ngaahi koloa ngoue mei Tonga ke hu ki he maketi fo'ou, 'oku te'eki ai ke fakatotolo'i 'e he ngaahi kautaha fakakomesiale mo fakafo'ituitui lolotonga. 'E tokoni 'a e Poate 'i hono fakafehokotaki 'o e ngaahi exporters mo e ngaahi seini ma'u'anga koloa fakavaha'apule'anga pea tokoni ki he ngaahi pisinisi ke 'ave lelei 'a e ngaahi koloa 'a Tonga ki he kau fakatau fakavaha'apule'anga, vave mo ma'ama'a ange. Ko e tefito'i taumu'a 'o e Poate ke fakafaingofua'i 'a e fehokotaki 'a e maketi ki he kau ngoue iiki ke poupou'i 'a e tupulaki malohi ange 'i he sekitoa taautaha, ngaahi sosaieti fengaue'aki, malu'i 'a e ngaahi koloa fo'ou 'oku malava mo mahu'inga ki ha maketi fo'ou
15	Ko hono fo'u ha tu'utu'uni fakaloto fonoua fekau'aki mo e 'inivesimeni mo 'ene tu'unga 'i Tonga ni.	Kumi ha ma'u'anga pa'anga tokoni	FY2025-2026	
16	Fakalakalaka 'o e Tu'utu'uni Ako Ngaue Fakafonua 'a Tonga	Ngaahi pa'anga tokoni	FY2025-2026	Makatu'unga 'i he lavame'a 'o e Tonga Quality Apprenticeship Pilot Program 'i he 2024, 'oku mahu'inga ke tau faka'aonga'i 'a e ngaahi founa lelei taha pea fakalahi 'a e founa ako ngaue 'oku ne poupou'i 'a e tupulaki 'a e pisinisi mo fakalahi 'a e ngaue. 'Oku fakataumu'a 'a e Tu'utu'uni ke hoko ko ha fakamatala mo'ui 'oku ne tataki 'a hono fakahoko 'o ha polokalama ako ngaue 'oku ne fakatupulaki 'a e ngaahi poto'i ngaue 'oku fe'unga mo 'etau ngaahi sekitoa fakamu'omu'a. Ko e fakalakalaka 'o e Tu'utu'uni 'oku fakapa'anga 'e he kau foaki, pea ko hono fakahoko mei he FY2026/27 – FY2029/30 'oku 'amanaki ke fakatou fakapa'anga 'e he pule'anga mo e kau foaki.
17	Ko e polokalama ki he fengaue'aki 'a e ngaahi pisinisi mo e ngaue'anga 'i hono fokotu'u 'a e sisitemi he 'initaneti ke faingofua 'a e kumi ngaue.	Ngaahi pa'anga tokoni	FY2025-2026	'E tokoni 'e he polokalama 'i he 'initaneti, ki he tafa'aki kumi ngaue, 'o fakalelei'i 'a e ngaahi ngaue ma'u'anga mo'ui pea faka'ata 'a e kumi ngaue, tu'uaki ngaue mo e fakatauhoa ngaue. 'E hanga 'e hono faka'aonga'i faka'ilekitulonika 'o e kumi ngaue mo e fakatauhoa 'o faka'ata 'a e kau tangata ki he 'ekitiviti ko 'eni ke toe

				fakataumu'a ki he ngaahi ngaue kehe 'oku fakamu'omu'a. 'E uesia 'a e fakamole ki he pule'anga 'i hono faka'aonga'i 'o e ngaahi ngaue faka'ilonga 'a e A.I. 'i he taimi 'oku 'i ai 'a e polokalama 'i he 'initaneti ('amanaki ke kamata 'i he FY2026-27).
18	Ko hono fokotu'u mo fakalelei'i 'a e tu'utu'uni mo e lao fekau'aki mo e tu'unga 'o e ngaue 'i Tonga ni.	Ngaahi pa'anga tokoni	FY2024-2025 to FY2025-2026	Ko e taumu'a 'o e Tu'utu'uni Fakafonua ki he Ngaue 'a Tonga ke fakalelei'i 'a e ngaahi palopalema 'o e maketi ngaue mo faka'ai'ai 'a e tupulaki faka'ekonomika 'oku tu'uloa mo fakakau ki ai. 'Oku kau 'i he ngaahi tefito'i taumu'a 'a hono fakasi'isi'i 'o e ta'e ma'u ngaue mo e si'isi'i 'a e ngaue 'o fakafou 'i he ngaahi ngaue fakataumu'a 'oku fakatupu ai ha ngaahi ngaue taimi kakato 'i he tu'unga faka'ekonomika. 'Oku ne fakamamafa'i 'a e fenapasi 'a e ako mo e ako ngaue mo e ngaahi fie ma'u 'a e maketi. 'Oku mahu'inga 'a e NEP 'o Tonga ki hono fakalahi 'o e ngaue mo e tu'uaki 'o e ngaue lelei.
19	Ko hono fakahoko 'a e Polokalama Ako Ngaue Fakaloto fonua. Career Awareness Program	\$20,000	FY2025 - 2026	Oku fakahaa'i 'e he ngaahi fakatotolo ko e taha 'o e ngaahi faingata'a ki hono fakasi'isi'i 'o e ta'e ma'u ngaue, mo e to'u tupu 'oku 'ikai kau ki he ngaue, ko e 'ikai ke tatau 'a e poto'i ngaue. 'Oku fa'a ta'ofi 'a e ngaahi hala ki he ngaue ma'u'anga mo'ui 'e he 'ikai ke tatau 'a e ngaahi poto'i ngaue 'oku fie ma'u 'e he ngaahi ngaue'anga pea mo e ako mo e ako 'oku 'omi 'e he ngaahi 'inisititiuti. Hange ko 'eni, 'oku lahi 'a e tokanga ki he ako, ka ko e ngaahi ngaue 'i he maketi fakaloto fonua, tautautefito ki he ngaahi ngaue'anga 'i he sekitoa fakatautaha, 'oku 'i he ngaahi fefakatau'aki.
20	Polokalama ki hono tu'uaki mo faka'ali'ali 'a e mahu'inga 'o e ngaue kotoa	80,000 (Ngaahi pa'anga tokoni)	FY2026 - 2027	Ko e Ako ke toe tanaki e taukei mo e 'ilo (CAP) 'a e 'ilo 'a e fanau ako 'i he ako ma'olunga, mo e ngaue 'oku taau mo 'enau fili, ki he fehokotaki 'a 'enau ngaahi fili ki he ngaahi ngaue ma'u'anga mo'ui; ke fai ha ngaahi fili fakapotopoto ki he kaveinga.

3 PATISETI ‘A E POTUNGAUE MO E KAU NGAUE

Na’e toe fokotu’utu’u ‘e he Potungāue ‘a ‘ene patiseti ke fenapasi pea mo e ngaahi liliu ki he Palani Ngāue ko ‘eni. ‘Oku hā ‘i he tēpile ‘i lalo ‘a hono vahevahe ‘a e patiseti pea mo e kaungāue ki hono fakahoko ‘a e ngaahi ola ngāue ‘a e Potungāue.

TEPILE 5 PATISETI ‘A E POTUNGAUE: FAKAPA’ANGA ‘E HE PULE’ANGA MO E PATISETI FAKALAKALAKA

Ngaahi Fakamole(\$m)	2024/25	2025/26	2026/27	2027/28
Kaungāue Tu’uma’u (10xx)	2.83	2.95	2.95	2.95
Kaungāue Lau’aho(11xx)	0.30	0.19	0.19	0.19
Fefononga’aki & Fetu’utaki (12xx)	0.67	0.64	0.64	0.64
Fakalelei&Fakalele’oeNgāue (13xx)	0.23	0.24	0.24	0.24
Fakatau mai ‘o e koloa mo e sevesi (14xx)	1.40	1.28	1.28	1.28
Pa’angaTokoni&Fe’ave’aki’o e Pa’anga (15xx)	1.69	0.80	0.80	0.80
Ngaahi Koloa (20xx)	0.18	0.09	0.09	0.09
Fakakatoa’aeFakamole’ae Potungaue	7.40	6.19	6.19	6.19

Fakamatala :

1. ‘Ko e kaungaue tu’uma’u mo e kaungaue lau’aho’ ko e ngaahi fakamole kotoa ia ‘i he KALASI 10 mo e 11
2. ‘Ko e Ngaahi Fakamole ki hono fakahoko ‘a e ngaue ‘a e Potungaue’ ko e ngaahi fakamole kotoa ‘i he KALASI 12, 13, 14.
3. ‘Ko e ngaahi koloa’ ko e fakamole ia ‘i he KALASI 20.
4. ‘Ko e ngaahi ngaue ‘oku fakahoko ma’ae Pule’anga ‘oku kau ki ai ‘a e ngaahi fakamole kotoa pe mei he KALASI 15, 16, 17, 18, 19, 21 mo e 22.

TEPILE 6 FAKAKATOA ‘O E KAUNGAUE ‘A E POTUNGAUE

KALASI	FY2024/25	FY202526	FY2026/27	FY2027/28
Kau Taki Ngaue (Levelo 0 ki he 2)	8	9	9	9
Kaungāue Fakapalofesinale (Levolo 3 ki he 9)	35	51	51	51
Kaungaue kehe (Levolo 9A ki he 14A)	39	50	50	50
Fakakātoa’oeKaungāue tu’uma’u	82	110	110	110
Kaungāue Lau’aho	13	20	20	20
Fakakātoa ‘o e Kaungāue	95	130	130	130

4 NGAHI POLOKALAMA MO E POLOKALAMA SI'I 'A E POTUNGAUE

4.1 POLOKALAMA 1: TATAKI NGAUE, TU'UTU'UNI NGAUE MOE PALANI

Ko e polokalama fo'ou eni 'a fakatatau ki he feliuliaki kuo fakahoko fakaloto Potungaue 'o hange koia oku ha 'i he Mape Ola. Ko e Polokalama ki mu'a 'a ia na'e Polokalama Tataki mo e Fakahoko Ngaue na'e 'i ai hono ngaahi polokalama si'i 'e fa (4) kuo hoko ia koe polokalama si'i pe 'e tolu (3) 'i he va'a ngaue fo'ou koeni 'oku ui koe Polokalama Tataki Ngaue, Tu'utu'uni Ngaue moe Palani:

1. 'Ofisi 'o e 'Eiki Minista moe Pule Ngaue
2. Tu'utu'uni Ngaue moe Palani
3. Fakatau Fakapule'anga moe 'Atita

NGAHI LILIU:

Liliu mei he Palani Ngāue & Patiseti ki mu'a	Hokohoko atu	Liliu iiki	Liliu lahi	Fo'ou
--	--------------	------------	------------	-------

4.1.1 KAU KASITOMĀ TEFITO:

Ko e kau kasitomā tefito 'a e Polokalama Fefakatau'aki 'oku kau ki ai 'a e kau kasitomā 'i loto mo tu'a 'i he Potungāue :

1. Ngaahi va'a ngaue 'a e Potungaue
2. Ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga
3. Ngaahi hoa ngaue fakalakalaka
4. Kapineti
5. Fale Alea
6. Pisinisi
7. Konisiuma
8. Kau 'Inivesitoa

4.1.2 OLA NGĀUE FAKAPOTUNGĀUE

TĒPILE 7 NGĀUE MO E NGAHI ME'AFUA KI HE FAKAHOKO FATONGIA (KPIS) 'A E POLOKALAMA 2:

OLA NGĀUE 1: Potungāue ‘oku ola lelei pea a’usia ‘a ‘ene ngaahi ola ngāue fakapotungāue ‘aki ‘a e pa’anga mo e koloa kuo vahe’i mai								
OlaNgāue1.1:Fale’imoetatakikihengaahihoangāuepeatokanga’i’ahonopule’i’aefakahokongāue’aepolokalama takitaha ‘a e Potungāue.							SDG/TSDF	
Polokalama si’i	Ngāue ke fakahoko	Me’afua fakahoko fatongia KPIs	2024/25 (tu’unga lolotonga)	2025/26	2026/27	2027/28	Targets #	Indicators #
1.1 ‘Ofisi ‘o e ‘eiki Minisitā mo e Pule Ngāue	Fokotu’utu’u ‘o ha visione ma’ala’ala, fakaivia e kau ngāue, faka’ai’ai ‘a e fakakaukau fo’ou, pouaki e faitotonu, pea moe fengaueaki mo e ngaahi hoa ngaue ke a’usia e ngaahi taumu’a ola.	Tu'unga 'o e ta'ema'u ngaue	2.30% (2025)	Holo hifo mei he tu’unga he ta’u kuo ‘osi.	Holo hifo mei he he tu’unga he ta’u kuo ‘osi.	Holo hifo mei he tu’unga he ta’u kuo ‘osi.	2.a 8.1 10.1 16.6	2.a.1 8.1.1 10.1.1 16.6.1
		Tupulaki he pa’anga ‘oku ma’u he fefakatau’aki (GDP)	1.8% (2024)	Tupu hake mei he ta’u kuo ‘osi.	Tupu hake mei he ta’u kuo ‘osi.	Tupu hake mei he ta’u kuo ‘osi.		
		Savea ki he tu'unga fimalie 'o e ngaahi hoa ngaue	60%	80%	85%	90%	2.a 8.1 10.1 16.6	2.a.1 8.1.1 10.1.1 16.6.1
OlaNgāue1.2							SDG/TSDF	
Polokalama si’i	Ngāue ke fakahoko	Me’afua fakahoko fatongia KPIs	2024/25 (tu’unga lolotonga)	2023/24	2024/25	2025/26	Targets #	Indicators #
1.2 Tu’utu’uni Ngaue mo e Palani	Fokotu’utu’u ‘o e ngaahi tu’utu’uni ngaue, palani, muimui’i mo sivilivi’l ke fakapapau’l ‘oku a'usia e ngaahi taumu’a e Potungaue	Ko e lipooti fakata'u 'oku fakahu atu ki he Fale Alea 'i Sepitema 'o e ta'u kotoa	Sepitema (100%)	100%	100%	100%	2.a 8.1 10.1 16.6	2.a.1 8.1.1 10.1.1 16.6.1

		Ko e tu'unga 'o e Palani Ngaue 'oku lanu "mata" hono ola he me'afua	Green (95 - 100%)	Green	Green	Green	2.a 8.1 10.1 16.6	2.a.1 8.1.1 10.1.1 16.6.1
		'I ai ha dashboard ki hono sivilisi'i mo hono muimui e fakahoko ngaue 'ae Potungaue	N/A	Completed	N/A	N/A	2.a 8.1 10.1 16.6	2.a.1 8.1.1 10.1.1 16.6.1
OlaNgāue1.3:							SDG/TSDF	
Polokalama si'i	Ngāue ke fakahoko	Me'afua fakahoko fatongia KPIs	2024/25 (tu'unga lolotonga)	2023/24	2024/25	2025/26	Targets #	Indicators #
1.3 Fakatau Fakapule'anga & 'Atita Fakaloto Potungaue	Pātoloaki e pule lelei, 'ata ki tu'amo e ngaue totonu 'aki e pa'anga 'a e Potungaue	% 'o e muimui'i ki he lao 'o e Fakatau Fakapule'anga	100%	100%	100%	100%	2.a 8.1 10.1 16.6	
		Lanu "mata" 'a e tu'unga 'o e lipooti ki he 'Atita Audit Report TLA “green”	Light Green	Green	Green	Green	2.a.1 8.1.1 10.1.1 16.6.1	

4.1.3 PATISETI

Ko e patiseti mo e kau ngāue ‘a e Polokalama 1 ki he 2025/26– 2027/28 ‘oku hā ia ‘i he tēpile ‘i lalo’.

TĒPILE 8 PATISETI KI HE POLOKALAMA 1

Fakamatala	2024/25	2025/26	2026/27	2027/28
Patiseti totonu (\$)	2,167,900	431,100	431,100	431,100
Ngaahi Vāhenga	958,600	357,100	357,100	357,100
Pa’anga Ngāue	1,209,300	74,000	74,000	74,000
Kātoa kau ngāue tu’uma’u	32	8	8	8
Kau Taki Ngāue	3	3	3	3
Kau Ngāue Fakapalofesinale	8	1	1	1
Kau Ngāue kehe	22	2	2	2
Kau Ngaue lau ‘aho	4	2	2	2

4.2 POLOKALAMA UA : ALEA FEFAKATAU’AKI FAKAVAHA’APULE’ANGA & FAKAFAINGOFUA’I ‘A E FEFAKATAU’AKI

‘I he kuohili na’e ‘i ai e polokalama si’i ‘e tolu (3) ‘o e Polokalama Fefakatau’aki ka koe taimi’ ni oku holo hifo o polokalama si’i pe ‘e ua (2):

1. *Alea Fefakatau’aki Fakavaha’apule’anga mo e Tu’utu’uni Ngaue*
2. *Fakafaingofua’i mo Sivisivi’I ‘a e Fefakatau’aki*

NGAAHI LILIU:

Liliu mei he Palani Ngāue & Patiseti ki mu’a	Hokohoko atu	Liliu iiki	Liliu lahi	Fo’ou
--	--------------	------------	------------	-------

4.2.1 KAU KASITOMĀ TEFITO :

Ko e kau kasitomā tefito ‘a e Polokalama Fefakatau’aki ‘oku kau ki ai ‘a e kau kasitomā ‘i loto mo tu’a ‘i he Potungāue :

1. Ngaahi va’a ngaue ‘a e Potungaue
2. Ngaahi Potungaue ‘a e Pule’anga
3. Ngaahi hoa ngaue fakalakalaka
4. Pisinisi
5. Konisiuma
6. Kau ‘Inivesitoa
7. Paati Fefakatau’aki ‘a Mamani (WTO) mo e Aleapau ki he Fefakatau’aki Ta’etotongi (FTA)

4.2.2 OLA NGĀUE FAKAPOTUNGĀUE

TĒPILE 9 NGĀUE MO E NGAHI ME'AFUA KI HE FAKAHOKO FATONGIA (KPIS) 'A E POLOKALAMA 2:

OLA NGĀUE FAKAPOTUNGĀUE 2: Faka'ataa ha faingamalie lahi ange pea mo faka'aonga'i 'a e fefakatau'aki ki tu 'apule'anga, pea mo faka'ai'ai 'o ha vā fengāue'aki vāofi mo lelei 'a e Pule'anga mo e sekitoa taaataha ke ne poupou'i 'a e tupulaki faka 'ekonomika								
Ola Ngāue 2.1: Kumi 'o ha ngaahi faingamalie ki ha maketi ke hu atu ki ai 'a e ngaahi koloa 'a Tongá ni ke fakalahi 'a e 'aonga te tau ma'u mei he fefakatau'aki fakavaha'apule'anga								SDG/TSDF
Polokalama si'i	Ngāue ke fakahoko	Me'afua fakahoko fatongia KPIS	2024/25 (tu'unga lolotonga)	2025/26	2026/27	2027/28	Taketi #	Me'afua #
2.1 Alea Fefakatau'a ki Fakavaha'a pule'anga mo e Tu'utu'uni Ngaue	Fakahoko mo hono tokongaekina 'a hono fakahoko e ngaahi fatongia ki he Kautaha Fakamamani Lahi ki he Fefakatau'aki (WTO)	Taimi totonu 'o hono fakahu atu 'o 10 e ngaahi fanongonongo 'aia 'oku fiema'u mai mei he WTO ke fakahaa ange.	10	10	10	10	8.1 10.b	8.1.1 10.b.1
	Fakahoko mo fa'u e ngaahi tu'unga fakafonua mo fakahoko e ngaahi ngāue fakatu'apule'anga mo e ngāue 'i he Pasifiki.	Lahi 'o e ngaahi fakataha ma'olunga kuo fakahoko. Taimi totonu 'o hono fakahu e ngaahi fa'unga 'o e tu'unga fakafonua kuo fokotu'u ke solova'aki e ngaahi palopalema kuo fokotu'u	3	3			8.1 10.b	8.1.1 10.b.1
	Teuteu ki he kau 'a Tonga ki he aleapau 'a e iEPA pea mo e Post Cotonou.	Lahi 'o e ngaahi ngaue kuo lava fakahokó	50%	100%	0%	0	8.1 10.b	8.1.1 10.b.1
	Toe vakai'i 'a e anga e mateuteu 'a Tonga ki he fefakatau'aki 'i he aleapau koe PICTA mo hono fakahoko 'a e ngaue 'i he kakato	Lahi 'o e ngaahi sitepu kuo kakato 'i he anga e mateuteu 'a Tonga ki he PICTA	1	0			8.1 10.b	8.1.1 10.b.1

	‘a e ngaue fakalao kiai.							
	Ngaue fakasekelitali ki he Komiti Fefakatau’aki Fakafonua ‘a Tonga (TNTC)	Lahi ‘o e ngaahi fakataha kuo fakahoko	5	5	5	5	8.1 10.b	8.1.1 10.b.1
Ola Ngāue 2.2: Fakahoko pea mo muimui’i ó e ngaahi tuútuúni ngaue mo e ngaahi aleapau fefakatau’aki								SDG/TSDf
Polokalama si’i	Ngāue ke fakahoko	Me’afua fakahoko fatongia KPIs	2024/25 (tu’unga lolotonga)	2025/26	2026/27	2027/28	Taketi #	Me’afua #
2.2 Fakafaingofua’i e Fefakatau’a ki	Ngāue Fakasekelitali ki he Komiti fakafonua hono tokangaekina e ngaahi tu’utu’uni ki hono faingofua’i ‘a e fefakatau’aki (NTFPC)	Lahi ‘o e ngaahi fakataha kuo fakahoko	2	4	5	4	16.6	16.6.1
	Vakai’i mo tokonia e fakahoko ngaue ‘a e Langa Fakalakalaka Faka’ekonomika ‘a Tonga ki he 2017-2025	Lahi ‘o e ngaahi tu’utu’uni ngaue/pepa kuo fakahu pea tali: (1) Tonga Policy Framework 2017 - 2025 (2) Tonga E-Commerce Strategy and Roadmap	3	3	3	3	16.6	16.6.1
	Tokangaekina ‘a e fakahoko e ngaahi ngaue ‘i he palani ngaue ‘a e PACER Plus	Lahi ‘o e ngaahi ‘isiu ‘i he maketi kuo fakatokanga’i mo fakahoko ha ngaue kiai	2	2	6	2	16.6	16.6.1
		Lahi ‘o e ngaahi poloseki ‘a e PACER Plus kuo kakato ‘a e ngaue ki ai ‘o fakatatau ki he palani	6	6	2	6		
		Lahi ‘o e koloa ‘oku toe tanaki mai ki he peesi ‘o e	10	10	10	10		

		Fakamatala feka'uaki mo e Fefakatau'aki						
	Palani ke ngaue fakataha 'a e sekitoa taautaha pea mo e pule'anga	Lahi 'o e ngaahi fakataha mo e sekitoa taautaha kuo fakahoko	6	6	6	6	17.13	17.13.1
		Konifelenisi Fakafonua 'a e ngaahi pisinisi ke fakahoko tu'o taha he ta'u 'i 'Okatopa.	1	1	1	1		
	Ko hono maketi'i mo pou pou ki he fakahoko 'a e faka'ali'ali 'o e ngahi pisinisi fefakatau'aki.	'Oku fakahoko 'a e polokalama 'o kakato.	1	1	1	1	17.13	17.13.1

4.2.3 PATISETI

Ko e patiseti mo e kau ngāue ‘a e Polokalama 2 ki he 2025/26 – 2027/28 ‘oku hā ia ‘i he tepile ‘i lalo.

TĒPILE 10: PATISETI KI HE POLOKALAMA 2

FAKAMATALA	2024/25	2025/26	2026/27	2027/28
Patiseti Totonu (\$)	919,300	422,600	422,600	422,600
Ngaahi Vāhenga	286,800	257,800	257,800	257,800
Pa’anga Ngāue	632,500	164,800	164,800	164,800
Kau Ngāue Tu’uma’u	6	9	9	9
Kau Taki Ngāue	1	1	1	1
Kau Ngāue Fakapalofesinale	4	8	8	8
Kau Ngāue kehe	1	0	0	0
Kau Ngāue Lau ‘aho	0	0	0	0

4.3 POLOKALAMA 3: TOKONI KI HE NGAahi PISINISI

Ko e Polokalama Hu Koloa ki Tu'apule'anga moe Fakamaketi kuo fakataha'i ia he taimi ni 'o Polokalama iiki pe 'e taha. Ko hono ola, kuo hoko leva pe 'a e Polokalama 3 'o polokalama iiki pe 'e tolu (3) kae 'ikai ke fa (4) 'o hange koia ki mu'a:

1. *Fakalakalaka ò e Ngaahi Pisinisi ì he Sekitoa Teèki Lesisita*
2. *Fakalakalaka ò e Ngaahi Pisinisi Fakalotofonua*
3. *Fakalakalaka ò e Hu Koloa ki Tuàpuleànga mo e Fakamaketi*

NGAAHI LILIU:

Fekauàki mo e Palani Ngaue & Patiseti kimuà	Hokohoko atu	Liliu iiki	Liliu lalahi	Fo'ou
---	--------------	------------	--------------	-------

4.3.1 KAU KASITOMA TEFITO :

Ko e kau kasitoma tefito à e Polokalama Tokoni Pisinisi òku kau ki ai à e ngaahi pisinisi mo e kau fakalele pisinisi fakalotofua ò tatau pe ì he sekitoa kuoòsi lesisita mo e sejitoa teèki ke lesisita. Òku kau ki ai à e kau kasitoma koèni:

1. Kau Hu koloa iiki ki tuàpuleànga
2. Ngaahi Pisinisi kuo nau mateuteu ke hu koloa ki tuàpuleànga ka ku teèki kenau hu koloa
3. Kau hu koloa mai mei tuàpuleànga
4. Ngaahi pisinisi fakalotofonua mo fakalele pisinisi fakalotofonua
5. Kau Ngaue Toli Foiàkau/ Taè maùngaue
6. Kakai ò e fonua
7. Ngaahi Pisinisi Teèki Lesisita Lolotonga mo Fooù & ngaahi Pisinisi Faka-Komuiniti
8. Kau Ngoue iiki
9. Kau toutai iiki mo e faamaì e koloa ì òseni
10. Kakai fefine fakalele pisinisi & Nhaohi ò e koloa fakameaà
11. Toùtupu òku nau fakalele pisinisi

4.3.2 OLA NGAUE FAKAPOTUNGAUE

TĒPILE 11 NGĀUE MO E NGAHI ME'AFUA KI HE FAKAHOKO FATONGIA (KPIS) 'A E POLOKALAMA 3

OLA NGAUE FAKAPOTUNGAUE 3: Polokalama tokoni ke langa mo fakaivia ke fakatupulaki e hu koloa jki tuàpuleànga, fakaàiià e ngaahi koloa fakalotofonua ke fetongi e ngaahi koloa hu mai mei tuàpuleànga mo e fakalele pisinisi à e ngaahi pisinisi fakalotofonua								
Ola Ngaue 3.1: Fakalahi e ngaahi polokalama tokoni fakalalakaka ke tokoni ki hono langa hake `o e ngaahi Pisinisi Iiki Teèki Lesisita							SDG/TSDF	
Polokalama si'i	Ngaue	Meàfua Fakahoko Fatongia	2024/25 (Tuùnga Lolotonga)	2025/26	2026/27	2027/28	Taketi #	Me'afua#
3.1 Fakalalakaka òe Sekitoa Teèki ke Lesisita	Fakahoko ‘a e Polokalama ako moe teuteu’i ‘o e ngaahi pisinisi iiki te’eki ai ke laiseni. (Tongatapu moe ngaahi ‘otumotu mei tahi)	Tokolahi ‘o e ako fakapisinisi mo fakataukei ki he ngaahi Pisinisi iiki te’eki ai ke laiseni.	24	30	40	50	2.3	2.3.2
	Fakahoko ‘a e Polokalama poloseki tokoni ki he ngaahi pisinisi iiki te’eki laiseni kenau lele lelei	Tokolahi ‘o e ngaahi pisinisi te’eki laiseni ‘oku nau kau k he polokalama fokofo’u koloa ‘I Tonga ni.	60	80	100	120	2.3	2.3.2
	Fakahoko ‘a e ako fakapisinisi ki he hono kamata ‘o e fokotu’u pisinisi ki he kau ma’u ngaue fakataimi ki tu’apule’anga kuo nau foki mai ki Tonga ni	Tokolahi ‘o e kau ma’u ngaue fakataimi ki tu’apule’anga kuo nau kau mai ki he polokalama ako fakataukei pisinisi	20	30	40	50	2.3	2.3.2
Ola Ngaue 3.2: Fakalahi e ngaahi Tokoni Fakalalakaka ke langa hake à e tuùnga malava fakalele pisinisi ò e Ngaahi Pisinisi							SDG/TSDF	

Fakaloto fonua								
Polokalama Sii	Ngaue	Meàfua Fakahoko Fatongia	2024/25 (Tuunga Lolotonga)	2025/26	2026/27	2027/28	Taketi #	Me'afua #
3.2 Fakalakalaka ò e Ngaahi Pisinisi Fakaloto fonu a	Tokoni mo fakahoko ako fakapisinisi ki he ngaahi pisinisi fakaloto fonua ki he pule'i moe fakalele pisinisi fakatatau ki he savea pisinisi.	Tokolahi 'o e ngaahi pisinisi na'e kau ki he ako fakapisinisi	20	30	40	50	9.2	9.2.1
	Fa'u mo fakalele 'a e founa ke fakalakalaka 'a e pisinisi hange koe fale'i moe polokalama talatalaifale ki he kau pisinisi fakaloto fonua	Tokolahi 'o e pisinisi fakaloto fonua 'oku nau kau ki he polokalama fale'i moe polokalama talatalaifale fakapisinisi.	5	10	20	30	9.2	9.2.1
	Fakahoko 'a e polokalama tokoni ki he ngaahi pisinisi fakaloto fonua	Tokolahi 'o e ngaahi pisinisi fakaloto fonua kuo tokoni'l 'e he polokalama fakaivia pisinisi.	20	30	40	50	9.2	9.2.1
	Fengaue'aki mo fakahoko 'a e fefakatau'aki moe ngaahi faka'ali'ali ki hono tu'uaki 'o e ngaahi pisinisi fo'u koloa fakaloto fonua mo fo'u 'i Tonga ni.	Tokolahi 'o e ngaahi faka'ali'ali 'oku kau mai kiai 'a e ngaahi pisinisi fo'u koloa 'i Tonga ni.	3	4	5	6	9.2	9.2.1
	Fengaue'aki mo fakahoko 'a e Polokalama Faka'ali'ali ngoue	Tokolahi 'o e ngaahi pisinisi 'oku nau kau	-	30	40	50	9.2	9.2.1

	(Tongatapu, Vavau, Haapai, Eua, 2 Niuas)	mo tu'uaki he Polokalama Faka'ali'ali Ngoue						
Ola Ngaue 3.3: Faka-Potungaue: Hiki'i e tu'unga Fakavaha'apule'anga 'o e maketi fakakomesiale 'i Tonga pea pehe ki hono hiki'i							SDG/TSDf	
Polokalama si'i	Ngaue ke fakahoko	Me'afua fakahoko fatongia	2024/25 (Tu'unga Lolotonga)	2025/26	2026/27	2027/28	Targets #	Indicators #
3.3 Tu'uaki mo Fakamaketi'i 'a e koloa huu atu	Ko e huu atu fakamahina 'o e ngaahi me'akai fo'ou mo momoko ki Nu'usila mo e 'Aositelelia 'e he Potungaue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalakalaka faka'ekonomika.	Lahi 'o e ngaahi koniteina 'oku 'ave ki he maketi 'i muli	12	13	14	15	9.3	9.3.1
	Ko hono toe siofi hono ngaue'aki 'a e ngaahi me'a ngaue mo e founa ki hono teuteu'i e kava mo e vanila.	Lahi e me'a ngaue ki he kava mo e vanila 'oku savea'i he ngaahi 'out motu.	-	20	30	40	9.3	9.3.1
	Fa'u mo hono tisaini (design) 'o e ngaahi milemila (packaging) pea mo e leipolo ki he fa'o'anga (packaging) ki he ngaahi koloa hu atu 'a e MTED.	'Oku tali 'a e teuteu mo e founa fo'u kuo fokotu'u.		1			9.3	9.3.1
	Ko hono fakafo'ou 'a e setifikeiti HACCP	Peseti ki hono muimui ki he ngaahi lao mo e tu'utu'uni 'o e HACCP	100%	100%	100%	100%	9.3	9.3.1
	Toe vakavakai'i 'a e faka'ilonga (brand) 'a e Potungaue.	'Oku tali 'a e faka'ilonga 'a e		1			9.3	9.3.1

		Potungaue mo lava ngaue'aki.						
	Ko e Tu'utu'uni mo e Lao ki he Kava 2025.	Ngaue'aki 'a e lao mo e tu'utu'uni 'o e kava	30%	70%			9.3	9.3.1
	Ko e fakamaketiki mo tu'uaki atu 'a e meleni ki Samoa mo Fisi.	Lahi 'a e maketi kuo ma'u hange ko Samoa mo Fisi.	0	2	3	3	9.3	9.3.1
	Fakahoko 'a e fakatotolo mo hono toe siofi 'o e ngaahi fakakaukau fakamaketiki lelei ki Nu'usila mo 'Aositelelia.	Lahi 'a e maketi fo'ou kuo ma'u.	2	3	4	4	9.3	9.3.1
	Ko e poloseki ki hono fakalakalaka'i hono fakamaketiki mo huu atu e koloa faklotofonua 'a Tonga.	Ko e lahi e ngaahi pisinisi 'oku tokoni'i	0	10	15	20	9.3	9.3.1

4.3.3 PATISETI

Ko e patiseti moe kau ngaue à e Polokalama 3 ki he 2025/26 – 2027/28 òku ha ia ì he tepile ì lalo..

TĒPILE 12 PATISETI KI HE POLOKALAMA 3

FAKAMATALA	2024/25	2025/26	2026/27	2027/28
Patiseti Totonu (\$)	1,907,400	903,000	903,000	903,000
Ngaahi Vahenga	412,500	350,800	350,800	350,800
Paànga Ngaue	1,494,900	552,200	552,200	552,200
Kau Ngaue Tuùmaù	5	16	16	16
Kau Taki Ngaue	1	1	1	1
Kau Ngaue Fakapolofesinale	4	8	8	8
Kau Ngaue kehe	0	5	5	5
Kau Ngaue Lau àho	1	2	2	2

4.4 POLOKALAMA 4: LESISITA ‘O E NGAahi PISINISI, ‘INIVESIMENI MULI & KOLOA FAKA’ATAMAI

Koe Polokalama Ngaue ko ‘eni ‘oku fakatefito ‘enau ngaue ‘I he Polokalama Ngaue ‘e 3:

1. *Lesisita Pisinisi & ‘Inivesimeni Muli*
2. *Koloa Faka’atamai*
3. *Tauhi mo Ngaue’aki ‘o e Ngaahi Lao ki he Pisinisi*

NGAAHI LILIU:

Fekau’aki mo e Palani Ngaue & Patiseti kimu’a	Hokohoko atu	Ngaahi Liliu iiki	Ngaai Liliu lalahi	Ngaahi Ngaue Fo’ou
---	--------------	-------------------	--------------------	--------------------

4.4.1 KAU KASITOMATEFITO

Koe kau kasitoma tefito ‘a e Polokalama Lesisita ‘o e Ngaahi Pisinisi; ‘Inivesi Muli & Koloa Faka’atamai ‘oku kau ki ai ‘a e:

1. Pisinisi fakataau-taha
2. Ngaahi Kautaha
3. Ngaahi pisinisi fengaue’aki
4. Kau fokotu’u pisinisi fo’ou
5. Kau ‘Inivesi Muli mo kinautolu ‘oku ‘amanaki kenau ‘inivesi ‘I he kaha’u
6. ‘Iunioni mo e Ngaahi Sosaieti Fetokoni’aki
7. Ngaahi Talasiti Ngaue’ofa
8. Ngaahi Sosaieti Fakakautaha
9. Fa’ahinga ‘oku nau ngaahi pe fo’u ha koloa fo’ou mei he fakakaukau fo’ou
10. Fa’ahinga ‘oku nau fo’u koloa mei he ‘ilo

4.4.2 OLA NGĀUE FAKAPOTUNGĀUE

TĒPILE 13 NGĀUE MO E NGAahi ME'AFUA KI HE FAKAHOKO FATONGIA (KPIs) 'A E POLOKALAMA 4

Ola Ngaue Fakapotungaue 4: Faka'ai'ai 'o ha va fengae'aki mo lelei 'oku ne poupou'I 'a e tupu faka'ekonomika								
Ola Ngaue 4.1: Fakalelei'I mo Fakafaingofua'I 'a e 'ataakai 'o e fokotu'u pisinisi							SDG/TSDf	
Polokalama si'i	Ngaue ke fakahoko	Me'afua fakahoko fatongia (KPIs)	2024/25 (Tu'unga lolotonga)	2025/26	2026/27	2027/28	Taketi #	Me'afua #
4.1 Lesisita Pisinisi & 'Inivesi Muli	Fakalelei'I mo tokanga'I 'o e ngaahi lao ki he fakahoko pisinisi	Lahi 'o e Ngaahi Lao moe Tu'utu'uni Ngaue kuo fokotu'u ke fakalelei'i	1	2	1	2	8.1	8.1.1
	Fakafaingofua'i 'a hono fakahoko e ngaahi pisinisi	Ko e peseti 'o e ngaahi pisinisi kuo 'osi fakakakato mo fakahuu 'i loto ki he taimi na'e fokotu'u mai ki ai.	50%	60%	70%	80%	8.1	8.1.1
	Ko hono fakapapau'i mo fakalelei'i 'a e 'inivesimeni ki he feliuliu'aki e 'ea ke ma'u ha kau 'inivesitoa.	Peseti 'o e 'inivesimeni 'oku polosesi ki he taimi 'oku tuku mai.	50%	60%	70%	80%	8.1	8.1.1
	Ko e tupulaki e pa'anga huu mai makatu'unga he lahi 'a e ngaahi pisinisi 'oku laiseni.	Peseti 'a e ngaahi pisinisi fo'ou 'oku 'osi lesisita.	50%	60%	70%	80%	8.1	8.1.1
	Ko hono tu'uaki mo fakamaketi atu 'a Tonga ko e fonua taau ki he 'inivesimeni.	Lahi e ngaahi tefito'i ngaue 'oku ne tu'uaki atu 'a e makatu'unga 'o e polokalama 'a ia	1	2	2	3	8.1	8.1.1

		'oku fakalele he kautaha 'inivesimeni fakalakalaka mei tu'apule'anga.						
Ola Ngaue 4.2: Fa'unga Koloa Faka'atamai ki he 'Ilo Fo'ou mo e Fakatupukoloa'oku ne fakatupulekina 'a e fe'au'auhi 'a e ngaahi pisinisi mo 'enau manako ki he ngaahi sevesi Koloa Faka'atamai							SDG/TSDF	
Polokalama si'i	Ngaue ke fakahoko	Me'afua fakahoko fatongia (KPIs)	2024/25 (Tu'unga Lolotonga)	2025/26	2026/27	2027/28	Targets #	Indicators #
4.2 Intellectual Property	Fakalelei'I mo fakalakalaka'i 'o e fa'unga lao lolotonga ki he Koloa Faka'atamai	Ko e lahi 'a e Ngaahi Lao moe Tu'utu'uni Ngaue fekau'aki pea mo e Lao ki he Ngaahi Koloa 'o e Ngaahi Ngaue'anga pea moe Lao ki he Totonu 'o e Hiki Tatau na'e malava ke fakalelei'i.	1	2	1	2	8.2	8.2.1
	Ko e tupulaki 'a e pa'anga hu mai 'o fakafo'u 'i he ngaahi lesisita IP	Peseti 'o e ngaahi Totonu 'o e Koloa Faka'atamai fo'ou 'oku lesisita	50%	60%	70%	80%	8.2	8.2.1
	Fakalahi 'a e 'ilo 'a e ngaahi pisinisi ki he Ngaahi Totonu 'o e IP .	Peseti 'o e ngaahi pisinisi 'oku nau 'ilo ki he Ngaahi Totonu 'o e Koloa Faka'atamai mo hono ngaahi lelei .	20%	30%	40%	50%	8.2	8.2.1
Ola Ngaue 4.3: Lelei pea mo fakalakalaka 'a e tauhi 'a e ngaahi pisinisi kihe ngaahi fiema'u 'oku 'i he Ngaahi lao moe Tu'utu'uni Ngaue kihe ngaahi pisinis pea moe Koloa Faka'atamai.							SDG/TSDF	

Polokalama si'i	Ngaue ke fakahoko	Me'afua fakahoko fatongia (KPIs)	2024/25 (Tu'unga lolotonga)	2025/26	2026/27	2027/28	Taketi #	Me'afua#
4.1 Fakapapau'I hono tauhi 'o e Lao mo e Tu'utu'uni Ngaue ki he Pisinisi	Fakalahi mo fakapapau'i oku muimui pau 'e he ngaahi pisinisi ki he Ngaahi Tu'utu'uni Ngaue kuo tuku atu.	Peseti 'o e ngaahi pinisni kuo lesisita 'oku muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue.	40%	50%	60%	70%	16.6	16.6.2
	Toe lelei ange 'a e fengaue'aki 'a e ngaahi potungaue.	Peseti 'o e ngaahi fengaue'aki kuo lava lelei 'o fakahoko.	50%	60%	70%	80%		16.6.2
	Fakalahi hono fakamamafa'i 'o e Totonu 'o e Koloa Faka'atamai.	Peseti 'o e ngaahi faka'ilonga fefakatau'aki kuo lesisita, ngaahi tisaini ma'ae ngaue'anga mo e ngaahi peiteni kuo 'osi 'a'ahi.	10%	15%	20%	30%		

4.4.3 PATISETI

Koe Tu'unga Lolotonga 'o e Patiseti mo e Kau Ngaue ki he Polokalama 4 'i he 2025/26 – 2027/28:

TĒPILE 14 PATISETI KI HE POLOKAMA 4

FAKAMATALA	2024/25	2025/26	2026/27	2027/28
PATISETI TOTONU (\$)	919,200	1,083,400	1,083,400	1,083,400
Ngaahi Vahenga	545,600	526,600	526,600	526,600
Pa'anga Ngaue	373,600	556,800	556,800	556,800
Kau Ngaue Tu'uma'u	10	26	26	26
Kau Taki Ngaue	1	1	1	1
Kau Ngaue Fakapalofesinale	4	10	10	10
Kau Ngaue kehe	5	12	12	12
Kau Ngaue Lau'aho	4	3	3	3

4.5 POLOKALAMA 5: TOKANGAEKINA E KONISIUMA MO E FEFAKATAU’AKI LELEI

Ko e Polokalama Tokangaekina e Konisiuma mo e Fefakatau’aki Lelei ‘oku ‘i ai e polokalama si’i ‘e tolu (3). Ko e ngaahi polokalama fakaikiiki ‘eni:

1. *Fakalakalaka ‘a e ‘ilo mo e taukei ‘a e Konisiuma ‘i he fakatoto mo e fekumi*
2. *Fakafuofua ‘o e totongi koloa pule’i.*
3. *Fakamalohi’i mo muimui’i ‘a e lao mo e tu’utu’uni ‘a e Potungaué ke fakahoko ‘e he ngaahi pisinisi.*

NGAAHI LILIU:

Fekau’aki mo e Palani Ngāue & Patiseti kimu’a.	Hokohoko atu	Liliu liki	Major Change	New
--	--------------	------------	--------------	-----

4.5.1 KAU KASITOMĀ TEFITO:

Ko e kau kasitomā tefito ‘a e Polokalama Tokangaekina e Konisiuma mo e Fefakatau’aki Lelei ko e kau konisiuma. ‘I he taimi tatau, ‘oku to e fakahoko fatongia ‘a e polokalama ni ki he ngaahi pisinisi ‘oku lesisita ‘o kau ai e fa’ahinga ko’eni:

1. Kautaha tufaki koloa (kautaha hū koloa mai mei muli mo e falekoloa lalahi).
2. Pisinisi taautaha (falekoloa fakatau movetevete mo e ngaahi pausa).
3. Kautaha fakahoko sevesi (tekisi, ngaahi loli uta mamafa, pasi).
4. Kautaha tufaki lolo mo e kasa.
5. Ngaahi sevesi ki he ‘uhilá

4.5.2 OLA NGĀUE FAKAPOTUNGĀUE

TĒPILE 14 NGĀUE MO E NGAahi ME'AFUA KI HE FAKAHOKO FATONGIA (KPIS) 'A E POLOKALAMA 5

OLA NGAUE FAKAPOTUNGAUE 5: Ke tokonaki e ngaahi founa totongi fakafoki ma'ae tokotaha fakatau pea mo e founa ke fakalakalaka ai 'enau 'ilo mo e taukei, ke fakaivia mo malu'i e ngaahi totonu 'a e konisiuma.								
Ola Ngaue .1: Ke tokonaki 'a e ngaahi 'ilo mo e fakamatala famuimuitahá ke malu'i mo faka'ai'ai 'a e fakalakalaka e 'ilo mo e taukei 'a e konisiumá.							SDG/TSDF	
Polokalama si'i 5.1 Fakalakalaka 'a e 'ilo mo e taukei 'a e konisiumá 'i he fakatotolo mo e fekumi.	Ngaahi Ngaue ke Fakahoko	Me'afua fakahoko ngāué (KPIs)	2024/25 (Tu'unga Lolotonga)	2025/26	2026/27	2027/28	Taketi #	Me'afua#
	Fa'unga lao fakatonutonu ke malu'i 'aki 'a e konisiuma	Fakahu ki he Kapineti 'a e ngaahi me'a ko 'eni : 1. Lao ki he Malu'i 'o e konisiuma 2025 mo e Tu'utu'uni 2. Fakalakalaka 'o e Lao ki he Fe'auhi 3. Ngaahi fakatonutonu ki he Lao mo e Tu'utu'uni ki he Ngaahi Me'a Mamafa mo e Ngaahi Me'afua 4. Lao Fakaangaanga mo e tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Totongi mo e mahu'inga 'o e koloa.	20%	50%	80%	100%	16.6	16.6.1
	Ngaahi fakalakalaka 'i he Ngaahi Tu'unga, fe'auhi mo e	lahi 'o e ngaahi ngaue kuo lava 'o fakatupulaki.	1	2	3	4	16.6	16.6.1

	tu'utu'uni ki he me'afua me'a mamafa.							
	Fengaue'aki lelei ange mo e kautaha fakavaha'apule'anga mo fakavahefonua.	Ko e lahi 'o e kau atu 'o hoko ko e memipa mo hono poupou'i.	1	2	3	4	16.6	16.6.1
	Fau mo hono fokotu'u 'o e polokalama fakalakalaka 'o e 'ilo mo e taukei 'o e konisiumá.	Fakalakalaka 'a hono fakahoko 'o e ngaahi polokalama kuo palani ke fakahoko 'i he mītia, komiunitií, ngaahi 'apiakó.	0%	20%	30%	40%	16.6	16.6.1
	Va'a tali launga 'ae konisiuma mo hono ngaahi fakamatala makehe.	Peseti 'o e ngaahi launga na'e lesisita pea lava hono solova.	50%	60%	70%	80%	16.6	16.6.1
Ola Ngaue 5.2: Ke ma'ama'a 'a e ngaahi koloa moe sevesi pule'i pea fakahoko mo e fefakatau'aki lelei.								SDG/TSDf
Polokalama si'i 5.2 Price Control	Ngaahi Ngaue ke fakahoko	Me'afua Fakahoko Ngaue (KPIs)	2024/25 (Tu'unga Lolotonga)	2025/26	2026/27	2027/28	Taketi #	Me'afua#
	Tonu mo totongi ma'ama'a 'o e Ngaahi Koloa Lolo (tisoló, penisini & lolo)	Peseti 'o e ngaahi pisinisi 'oku nau muimui ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue mo e totongi 'oku tuku atu.	50%	60%	70%	80%	2.1	2.1.1
	Vakai'i fakakuata mo fakata'u e Lipooti ki he Totongi Kasa (LPG).	Peseti 'o e ngaahi pisinisi 'oku nau muimui ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue mo e totongi 'oku tuku atu.	50%	60%	70%	80%	2.1	2.1.1

	Ko e ngaahi koloa kehe 'oku 'i he malumalu 'o e Potungaue.	Peseti 'o e ngaahi pisinisi 'oku nau muimui ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue mo e totongi 'oku tuku atu.	20%	30%	40%	50%	2.1	2.1.1
Ola Ngaue 5.3: Fakalahi 'a e ngaahi pisinisi 'oku nau muimui'i 'a e Lao mo faka'ai'ai 'a e founga ngaue ki he fefakatau'aki lelei.								SDG/TSDF
Polokalama si'i 5.3 Fakamalohi'i mo muimui'i 'a e lao mo e tu'utu'uni 'a e Potungaué ke fakahoko 'e he ngaahi pisinisi.	Ngaahi Ngaue ke Fakahoko	Me'afua Fakahoko Ngaue KPIs	2024/25 (Tu'unga Lolotonga)	2025/26	2026/27	2027/28	Taketi#	Me'afua #
	Fakamamafa'i 'o e ngaahi lao mo e tu'utu'uni ngaue kuo fokotu'u.	Peseti 'o e ngaahi pisinisi 'oku nau muimui ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue 'oku tuku atu.	20%	20%	25%	30%	16.6	16.6.1
	Fakalelei'i ange 'a hono muimui'i 'e he pisinisi ki he tonu 'o e ngaahi me'afua mamafa/loloa.	Ko hono fokotu'u ha fale ke fakahoko ai 'a hono fakafuofua tonu ai e ngaahi me'afua ke ngaue'aki he taimi 'a'ahi.	0	40%	50%	80%	16.6	16.6.1

4.5.3 PATISETI

Ko e vahevahe ki he patiseti totonu mo e vahenga e kau ngaue ki he Polokalama 5 ki he ta'u fakapa'anga 2025/26 – 2027/28 'oku tepile koeni.

TĒPILE 15 PATISETI KI HE POLOKALAMA 5

Fakamatala	2024/25	2025/26	2026/27	2027/28
PATISETI TOTONU (\$)	706,400	833,000	833,000	833,000
Ngaahi Vahenga	387,200	477,800	477,800	477,800
Pa'anga Ngaue	319,200	355,200	355,200	355,200
Kau Ngaue Tu'uma'u	14	30	30	30
Kau Taki Ngaue	1	1	1	1
Kau Ngaue Fakapalofesinale	6	10	10	10
Kau Ngaue kehe	7	13	13	13
Kau Ngaue Lau'aho	2	6	6	6

4.6 POLOKALAMA 6: VA'A NGAUE 'A E KAKAI

'Oku 'i ai 'a e polokalama si'i 'e ua (2) 'o e polokalama Va'a Ngaue 'a e Kakai:

1. *Tānaki Fakamatala ki he Maketi 'o e Ngāue;*
2. *Makatu'unga Ngāue Totonu*

NGAAHI LILIU:

Fekau'aki mo e Palani Ngāue & Patiseti kimu'a	Hokohoko atu	Liliu iiki	Liliu lalahi	Fo'ou
---	--------------	------------	--------------	-------

4.6.1 KAU KASITOMA TEFITO:

Ko kinautolu kotoa 'a e ngaahi sino fekau'aki he maketi pea moe 'ātakai 'o e ngāue 'a e kau tefito'i kasitomā 'a e Va'a Ngāue. 'Oku kau kiai 'a kinautolu ko 'eni; :

1. Kau Ngāue kotoa pe 'i he ngaahi ngāue faka'api mo e ngāue fakaloto fonua (tatau pe 'a e Tangata'i Fonua pea mo e kau Muli, pea moe kau ngāue kotoa 'i he Sekitoa Kautaha Lēsisita pea moe Sekitoa Kautaha 'Ikai-Ke-Lēsisita)
2. Kau Pule Ngāue pea mo e Kau Ngāue 'i he Sekitoa Kautaha Lēsisita
3. Ngaahi Kautaha 'a e Kau Ngāue
4. Ngaahi Kautaha 'a e Kau Pule Ngāue
5. Kinautolu kotoa 'oku 'ikai ke ma'u ngāue
6. Fanau ako si'i hifo 'i he ta'u 18

4.6.2 OLA NGĀUE FAKAPOTUNGĀUE

TĒPILE 16 NGĀUE MO E NGAHI ME'AFUA KI HE FAKAHOKO FATONGIA (KPIS) 'A E POLOKALAMA 6

OLA NGAUE FAKAPOTUNGAUE: Makatu'unga Ngāue 'oku ne tokonia mo poupoua 'a e tupulaki 'a e ngaahi Kautaha Pisinisi, Makatu'unga Ngāue Totonu mo Taa, pea mo tokoni ki hono fakatokolahi 'a e kakai 'oku kau ki he ngāue.								
Ola Ngaue 6.1: Ke toe tokolahi ange maú ngaue makatuúnga he ngaahi fakamatala óku tanaki mei he maketi ngaue ke faú áki ha ngaahi tuutuúni ngaue.							SDG/TSDf	
Polokama si'i	Ngaue ke fakahoko	Me'afua fakahoko fatongia (KPIs)	2024/25 (Tu'unga Lolotonga)	2025/26	2026/27	2027/28	Targets #	Indicators #
6.1 Tanaki Fakamatala ki he Maketi 'a e Ngaue	Fa'u mo hono fokotu'u 'o e polokalama fakalakalaka 'o e 'ilo mo e taukei 'o e ngaahi kupu fekau'aki (KILM).	Ko hono fokotu'u mo tuku atu atu 'a e fakamatala fakata'u ki he māketi ngāué.	0	0	1	1	8.3, 8.5, 8.6, 8.7, 8.8, 8.9	8.3.1,8.5.1, 8.5.2,8.6.1, 8.7.1,8.8.1, 8.8.2, 8.9.1, 8.9.2
	Ko e toe lelei ange 'a e tu'unga 'o e fiema'u ngaue.	Lahi 'o e fokotu'u 'a e ngaahi savea na'e fakahoko 'i he fengaue'aki mo e TCCI.	1	0	1	0	8.5,8.6, 8.7,8.8, 8.9	8.5.1,8.5.2, 8.6.1, 8.7.1,8.8.1, 8.8.2, 8.9.1, 8.9.2
	Tupulaki 'a hono fakangaue'i 'a kinautolu 'oku kumi ngaue.	Ko e peseti 'a e kau kumi ngaue kuo nau 'osi ma'u ngaue.	10%	20%	20%	20%	8.5, 8.6, 8.7,8.8, 8.9	8.5.1,8.5.2, 8.6.1, 8.7.1,8.8.1, 8.8.2, 8.9.1, 8.9.2
	Kuo fokotu'u 'a e Netiueka Ngaue 'a Tonga (TEN) ke ngaue'aki 'e he kakai.	Ngaue lelei mo kakato 'a e polokalama ngaue ko 'eni.	0	1	0	0	8.5, 8.6	8.5.1, 8.5.2, 8.6.1

	Fakatupulaki e 'ilo mo e taukei ki he founnga fili e ngaue.	Ko e lahi 'a e polokalama na'e ngaue'aki ke fakahoko ki he, (i) ngaahi 'apiako mo e (ii) kau kumi ngaue.	0	3	5	5	8.5, 8.6	8.5.1, 8.5.2, 8.6.1
	Ko hono fokotu'u ha ngaahi tu'utu'uni ngaue 'oku falala'anga.	Ko e peseti 'o e ngaahi tu'utu'uni mo e lao 'oku tali.	80%	90%	90%	90%	8.5, 8.6	8.5.1, 8.5.2, 8.6.1
	Ko hono ngaue'aki e Tonga's Labour Mobility Supply Management Strategy (TLMSMS) is implemented.	% of activities (In the TLMSMS-IP) completed.	0	1	3	5	8.5, 8.6	8.5.1, 8.5.2, 8.6.1
	Ko hono fa'u ha ngaahi lao mo e tu'utu'uni ngaue fekau'aki mo e va fakangaue 'oku ne poupou'i 'a e Develop labour and employment policies and strategies that promotes decent work and increase employment in Tonga.	Cabinet endorsed for implementation the (i) Tonga National Employment Policy, (ii) Tonga National Apprenticeship Policy, (iii) Tonga Reintegration Strategy.	0	1	2	0	8.5, 8.6	8.5.1, 8.5.2, 8.6.1
Ola Ngaue Fakapotungau 6.2: Makatu'unga Ngaue Totonu								SDG/TSDf
Polokalama si'i	Ngaue ke Fakahoko	Me'afua fakahoko fatongia (KPIs)	2024/25 (Tu'unga Lolotonga)	2025/26	2026/27	2027/28	Taketi #	Indicators #
6.2 Makatu'unga	Ko e sio atu ki he kaha'u ke fakapapau'i 'oku ngaue'aki 'a e ERA2020 pea mo fakamamafa'i.	Lahi 'a hono muimui'i ki he AGO/PMO.	1	2	1	0	8.5,8.7, 8.8	8.5.1,8.5.2, 8.7.1,8.8.1, 8.8.2

Ngāue Totonu mo Taau	Ko hono fakakakato lelei'a e fatongia 'a Tonga ki he ILO.	1. Lahi e lipooti na'e fakapaasi ke fakahū atu ki he ILO. 2. Lahi 'a e ngaahi savea kuo fakahoko. 3. Lahi 'o e ngaahi lipooti na'e fakahuu mo fakapaasi 'e he Kapineti ke fakahū atu ki he ILO. (ILO Constitution Article 1	1	1	3	3	8.5,8.7, 8.8	8.5.1,8.5.2, 8.7.1,8.8.1, 8.8.2
	Lipooti he ngaahi konivesio kuo'osi fakamo'oni mo te'eki ke fakamo'oni ai 'a Tonga pea fakahu atu ki he ILO.	Lahi 'a e ngaahi lipooti na'e fakapaasi ke fakahū Atu ki he ILO.	0	0	1	1	8.5,8.7, 8.8	8.5.1,8.5.2, 8.7.1,8.8.1, 8.8.2
	Ko hono faka'ai'ai 'a e fakafofonga (Komiti Fakafonua vahe tolu 'a Tonga) ki he Konifelenisi Fakata'u 'a e Kautaha Fakamamanilahi ki he Ngāue.	1. Lahi e fakataha na'e fakahoko he ngaahi fonua Pasifiki 2. Lahi 'a e ILC na'e kau atu ki ai.	1	1	2	1	8.5,8.7, 8.8	8.5.1,8.5.2, 8.7.1,8.8.1, 8.8.2
	Polokalama Ako ke fakalahi 'a e 'ilo ki he Makatu'unga Fakamamanilahi ki he Ngāue pea mo e Konivēsio 'a e ILO kuo fakamo'oni kiai 'a Tonga.	Peseti 'a e ngaahi polokalama ako mo fakataukei na'e fakahoko.	100%	100%	100%	100%	8.5,8.7, 8.8	8.5.1,8.5.2, 8.7.1,8.8.1, 8.8.2
	Toe fokotu'u e Komiti Fakafonua Fakavahe tolu (TNTCC)	Kuo toe fokotu'u e Komiti Fakafonua Fakavahe Tolu (TNTCC)	1	0	1	1	8.2, 8.5, 8.6,8.9, 8.b	8.2.1, 8.5.2, 8.6.1, 8.9.1, 8.b.1

	Ngaue mo fakahoko e ngaahi poloseki 'ae ILO oku 'ikai ke 'asi he Polokalama Ngaue Fe'unga mo Taa (DCWP)	Lahi 'o e ngaahi polokalama (DCWP) na'e tali mo fakahoko.	0	0	0	1	8.2, 8.5, 8.6, 8.9, 8.b	8.2.1, 8.5.2, 8.6.1, 8.9.1, 8.b.1
--	---	---	---	---	---	---	-------------------------	-----------------------------------

4.6.3 PATISETI

Ko e patiseti mo e kau ngāue 'a e Polokalama 6 ki he 2025/26 – 2027/28 'oku ha ia 'i he tepile 'i lalo.

TEPILE 17 PATISETI KI HE POLOKALAMA 6

FAKAMATALA	2024/25	2025/26	2026/27	2027/28
Patiseti Totonu (\$)	463,100	283,300	283,300	283,300
Ngaahi Vāhenga	207,700	231,500	231,500	231,500
Pa'anga Ngāue	255,400	51,800	51,800	51,800
Kau Ngāue Tu'uma'u	6	7	7	7
Kau Taki Ngāue	1	1	1	1
Kau Ngāue Fakapalofesinale	5	5	5	5
Kau Ngāue kehe	0	0	0	0
Kau Ngaue Lau'aho	1	1	1	1

4.7 POLOKALAMA 7: FAKAHOKO NGAUE

Ko e ngaahi va'a ngaue e tolu (3) na'e 'i he Polokalama 1 ki mu'a kuo liliu ia 'o hoko koe polokalama fo'ou koeni 'a ia oku ui koe Polokalama Fakahoko Ngaue. Ko e ngaahi polokalama iiki eni 'e tolu (3) 'i he Polokalama Fakahoko Ngaue:

1. Tokangaekina 'o e Kau Ngāue mo e Fakahoko Ngāue
2. Tokangaekina 'o e Pa'anga Ngāue
3. Tokangaekina 'o e ngaahi ngāue Fakamatala, Fetu'utaki mo e Tekinolosia

NGAAHI LILIU:

Fekau'aki mo e Palani Ngāue & Patiseti kimu'a	Hokohoko atu	Liliu iiki	Liliu lahi	Fo'ou
---	--------------	------------	------------	-------

4.7.1 KAU KASITOMĀ TEFITO:

Ko e kau kasitomā tefito 'a e Polokalama Tataki Ngāue mo Fakahoko Ngāue 'oku kau ki ai 'a e kau kasitomā 'i loto mo tu'a 'i he Potungāue.:

1. Ngaahi va'a ngāue 'a e Potungāue'
2. Fale Alea
3. Kapineti
4. Ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga'
5. Ngaahi hoa ngāue fakalakalaka'
6. Pisinisi
7. Konisiuma
8. Kau 'invesitoa

4.7.2 OLA NGĀUE FAKAPOTUNGĀUE

TĒPILE 18 NGĀUE MO E NGAahi ME'AFUA KI HE FAKAHOKO FATONGIA (KPIS) 'A E POLOKALAMA 7

OLA NGĀUE 1: Potungāue 'oku ola lelei pea a'usia 'a 'ene ngaahi ola ngāue fakapotungāue 'aki 'a e pa'anga mo e koloa kuo vahe'i mai								
Ola Ngaue 1.1: Fakahū mai 'a e kau ngāue 'oku fakalakalaka kimu'a 'enau 'ilo ki he fakahoko ngāue pea mo e tauhi 'o e tu'utu'uni ngāue.							SDG/TSDF	
Polokalama si'i	Ngāue ke fakahoko	Me'afua fakahoko fatongia KPIS	2024/25 (Tu'unga lolotonga)	2025/26	2026/27	2027/28	Targets #	Indicators #
1.1 Tokangaekina e Kau Ngaue mo e Fakahoko Ngaue	Fakalelei'i 'o e fakahoko ngaue 'a e kau ngaue 'o fakafou 'i hono fakahoko 'o e Sisitemi Pule'i 'o e Ngaue .	Pēseti 'o e kau ngāue na'e fakalakalaka 'enau fakahoko fatongia 'i he ta'u fakapa'anga.	50%	60%	70%	70%	16.6	16.6.1
	Ko hono fakakakato ngaahi tonounou 'i he tokangaekina 'a e kau ngaue 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni mo e lao 'oku tuku mai.	Pēseti 'o e ngaahi lakanga na'e lava hono fakahū mai e kau ngāue mei' he ngaahi lakanga 'atā lolotonga pea mo e palani ngaue.	80%	90%	90%	90%		
		Peseti 'o e ngaahi keisi fakakikihi, fakatonutonu mo e ngaahi fakatangi 'i he Potungaue kuo solova 'i ha taimi totonu.	90%	90%	100%	100%		
	Tokanga'i 'a hono ako'i 'o e kau ngāue' pea mo e palani	Peseti 'o he ngaahi polokalama ako pea mo e save a ke fe'au	0%	50%	60%	70%		

	fakalakalaka	mo e fiema'u 'a e potungaue.						
	Ko e ngaahi ngaue mahu'inga 'oku fakahoko 'i loto he potungaue	Peseti 'o e ngaahi ako mahu'inga na'e fakahoko ki he lelei fakalukufua 'a e Potungaue.	90%	90%	90%	90%		
		Ko e lahi 'a hono fakalelei'i e ngaahi 'ofisi mo e ngaahi me'alele ki ha tu'unga mo'ui lelei mo e malu ki he kau ngāue.	4	4	4	4		
Ola Ngāue 1.2: Fakalelei'i 'a e tu'unga fe'unga pea ngāue'aki 'o ha Tu'utu'uni ngāue ki hono pule'i 'o e pa'anga							SDG/TSDF	
Polokalama si'i	Ngaue ke fakahoko	Me'afua fakahoko fatongia (KPIs)	2024/25 (tu'unga lolotonga)	2025/26	2026/27	2027/28	Targets #	Indicators #
1.2 'Akauni	Ko hono vahe'i mo tufaki lelei 'a e patiseti 'a e Potungaue ke feau 'a e ngaahi fiema'u ma'u'anga tokoni ki he ngaahi polokalama	Peseti 'o hono ngaue'aki 'o e Patiseti 'o fakatatau ki he Ngaahi lao mo e tu'utu'uni 'a e Potungaue Pa'anga mo e ngaahi tu'utu'uni ki he Pule'i 'o e Pa'anga .	90%	90%	90%	90%		
		Pēseti 'o e patiseti na'e fetukutuku' 'o 'ikai ke	100%	100%	100%	100%		

		laka hake 'i he fiema'u 'oku 'omai he fakahinohino mo e tu'utu'uni ngāue 'a e Fale Pa'anga						
	Tauhi mo fakapapau'i 'oku taimi totonu 'a e lēsisita 'o e ngaahi koloa 'a e Potungāue 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni pule'i 'o e koloa ke poupou'i 'a e ngaahi fiema'u fakangaue.	Ko e lahi 'a hono lipooti 'a e koloa 'o e Potungāue pea 'i he taimi totonu.	4	4	4	4		
	Fakapapau'i 'oku taimi totonu 'a hono tākaki 'a e pa'anga hū mai 'a e Potungāue' (Lēsisita 'o e ngaahi Pisinisi mo e Fa'u Koloa 'i he 'ilo)	Peseti 'o e mahu'inga 'o e pa'anga hū mai kuo a'usia	90%	90%	90%	90%		
Ola Ngāue 1.3: Fakalelei'i 'a e tu'unga fe'unga pea ngāue'aki 'o ha Tu'utu'uni ngāue ki hono pule'i 'o e pa'anga							SDG/TSDF	
Polokalama si'i	Ngaue ke fakahoko	Me'afua fakahoko fatongia (KPIs)	2024/25 (tu'unga lolotonga)	2025/26	2026/27	2027/28	Targets #	Indicators #
1.3 Fakamatala, Fetu'utaki mo e Tekinolosia	Tauhi lelei mo ma'u 'a e ngaahi naunau fetu'utaki falala'anga mo e tekinolosia ke poupou ki he ngaue 'o e Potungaue.	Pēseti 'o e ngaahi vaivai'anga 'i he fekau'aki 'o e Fakamatala, Fetu'utaki mo e Tekinolosia 'i he ta'u fakapa'anga'	90%	90%	90%	90%		
	'Oku tauhi mo fakafo'ou 'a e Potungaue 'enau uepisaiti mo e ngaahi tu'unga 'i he 'initaneti ke	Ko e lahi mo tonu 'o e ngaahi fakamatala fakamuimuitaha	90%	90%	90%	90%		

	tufaki 'a e ngaahi fakamatala mo fakalahi 'a e fetu'utaki 'a e kakai.	'oku tuku atu he uepisaiti 'a e Potungaue.						
--	---	--	--	--	--	--	--	--

4.7.3 PATISETI

Ko e patiseti mo e kau ngāue 'a e Polokalama 7 ki he 2025/26 – 2027/28 'oku ha ia 'i he tepile 'i lalo.

TEPILE 19 PATISETI KI HE POLOKALAMA 7

FAKAMATALA	2024/25	2025/26	2026/27	2027/28
Patiseti Totonu (\$)	2,167,900	2,235,000	2,235,000	2,235,000
Ngaahi Vahenga	958,600	940,500	940,500	940,500
Pa'anga Ngaue	1,209,300	1,294,500	1,294,500	1,294,500
Kau Ngaue Tu'uma'u	32	34	34	34
Kau Taki Ngaue	3	1	1	1
Kau Ngaue fakapalofesinale	8	9	9	9
Kau Ngaue Kehe	22	18	18	18
Kau Ngaue Lau'aho	8	6	6	6

FAKALAHĪ 1: NGAĀHI LAO ‘A E POTUNGĀUE

	NGAAHI LAO	TAUMU’A
1.	Lao ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi	Ke laiseni ‘a e ngaahi ngāue fakapisinisi
	Ngaahi Tu’utu’uni Ngāue ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi	Ko hono fakalele ‘a e Lao ki he ngaahi Laiseni Pisinisi
2.	Lao ki he Ngaahi Talasiti Ngāue ‘Ofa	Lao ki hono fokotu’u mo lesisita ‘o ha siasi, ako pe ko ha talasiti ngāue ‘ofa pe sosaieti
	Ngaahi Tu’utu’uni ki he Talasiti Ngāue ‘Ofa 2009	Ko hono fakalele ‘o e lao ki he Ngaahi Talasiti Ngāue ‘Ofa
3.	Lao ki he Ngaahi Kautaha	Fokotu’u ‘o e ngaahi kautaha moe ngaahi me’a felāve’i mo e kautaha
	Ngaahi Tu’utu’uni ki he Ngaahi Kautaha	Ko hono fakalele ‘o e lao ki he Ngaahi Kautaha
	Ngaahi Tu’utu’uni (Veteki) ‘o e Ngaahi Kautaha	Veteki ‘o e Ngaahi Kautaha
4.	Lao ki he Malu’i ‘o e Konisiuma 2000	Malu’i ‘a e totonu ‘o e konisuma
	Ngaahi Tu’utu’uni ki he Malu’i ‘o e Konisiuma (Malu ‘o e koloa mo hono fakalea mahino)	Malu ‘o e koloa mo hono fakalea mahino
5.	Lao ki he Ngaahi Sosaieti Fetokoni’aki	Fokotu’u ‘o e Ngaahi Sosaieti Fetokoni’aki mo e ngaahi tu’utu’uni ki hono fakalele
	Lao ki he Ngaahi Sosaieti Fetokoni’aki (rules)	Ngaahi lao ke ngāue’aki ‘e he Ngaahi Sosaieti Fetokoni’aki
6.	Lao ki he Totonu ‘o e Hiki Tatau	Ke malu’i e ngaahi ngāue fakahiva mo tukufakaholo
7.	Lao ki he Ngaahi Kuletiti ‘Iunioni	Fokotu’u ‘o e Ngaahi Kuletiti ‘Iunioni mo hono ngaahi tu’utu’uni
8.	Lao ki he ‘Inivesi Muli	Faka’ai’ai e kau ‘inivesimeni muli pea mo malu’i e kau ‘inivesitoa ‘a Tonga ‘i he ngaahi pisinisi ‘oku malu’i pe ia ki he kakai Tonga
	Ngaahi tu’utu’uni ki he ‘Inivesi Muli	Fakahoko ‘o e Lao ki he ‘Inivesi Muli
9.	Lao ki he Ngaahi Sosaieti Fakakautaha	Fokotu’u ‘o ha Ngaahi Sosaieti Fakakautaha ‘ikai taumu’a ke ma’u ai ha tupu fakapa’anga
10	Lao ki he Ngaahi Koloa ‘a e Ngaahi Ngāue’anga	Ke malu’i ‘a e ngaahi koloa ‘a e ngāue’anga hingoa, ngaahi faka’ilonga mo e ngaahi faka’ilonga fefakatau’aki
	Ngaahi Tu’utu’uni ki he Ngaahi Koloa ‘a e Ngaahi Kautaha 1998	Fakahoko ‘o e Lao ki he Ngaahi Koloa ‘a e Ngaahi Kautaha

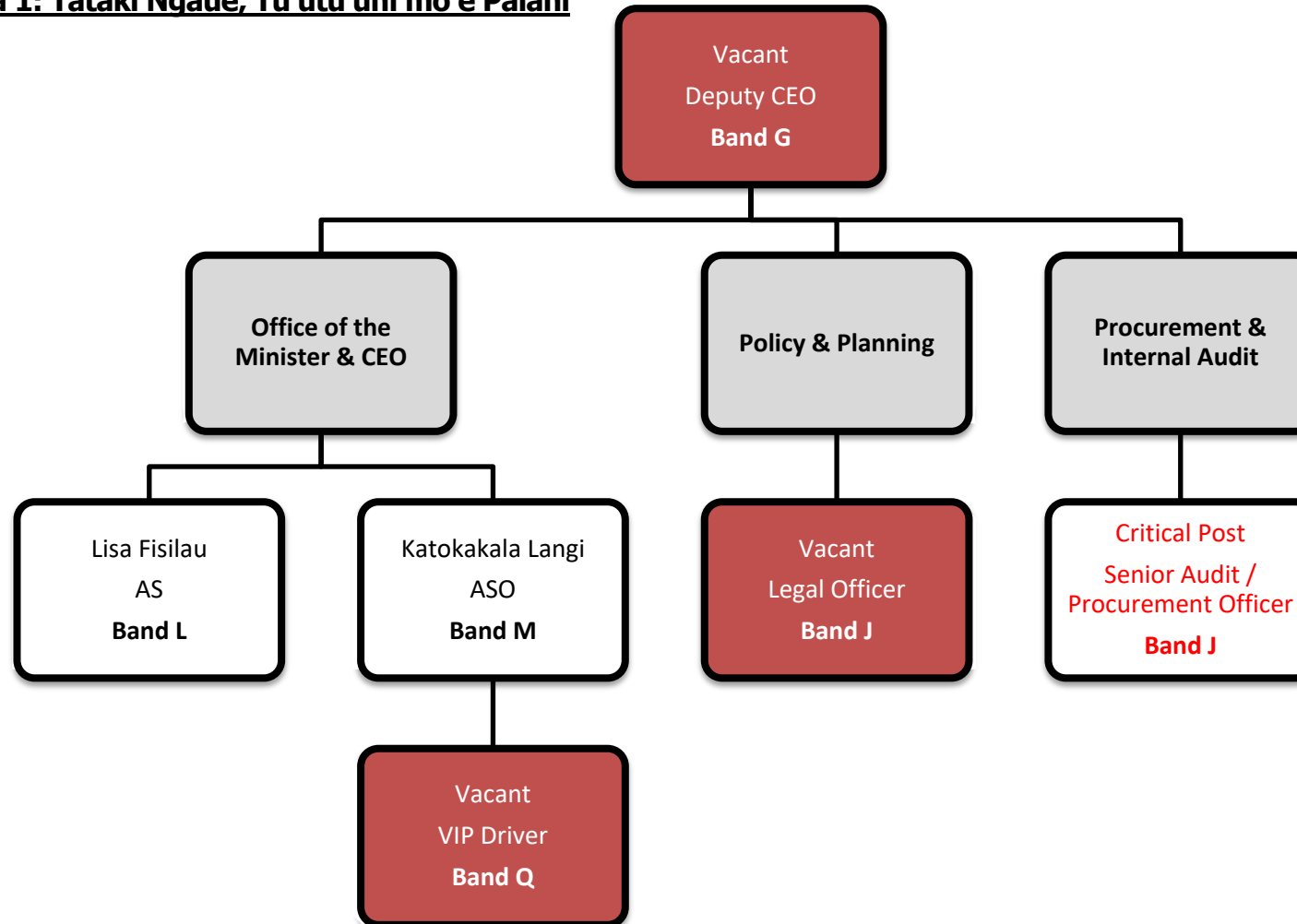
11	Lao ki he Ngaahi Malu'i Koloa Taautaha	Fakafaingofua'i 'a e fakamo'ua 'a e pisinisi mo e konisiuma 'aki hono ngāue'aki 'a e malu'i 'o e koloa taautaha
	Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Malu'i Koloa Taautaha	Fakalele 'o e Lao ki he Ngaahi Malu'i Koloa Taautaha
12	Lao ki hono Pule'i 'o e Totongi Koloa moe Totongi Ngāue	Fakalao'i 'a e totongi 'oku 'oange ki he koloa totongi ngāue mo e vahe,
13.	Lao ki he Malu'i mei he Fe'auhi Ta'etotonu	Ke malu'i 'a e koloa na'e fakatupu 'e he 'ilo me'a fakatupu koloa mo hano hiki tatau mei he kau fe'au'auhi he pisinisi
14.	Lao ki hono Malu'i Ngaahi Faka'ilonga Fakasiokalafi 2002	Ke malu'i 'a e ngaahi faka'ilonga 'oku ngāue'aki ki he ngaahi koloa 'oku ai hano tupu'anga fakasiokalafi
	Tu'utu'uni ki hono Malu'i Ngaahi Faka'ilonga Fakasiokalafi	Fakalele 'o e Lao ki he Ngaahi Faka'ilonga Fakasiokalafi
15.	Lao ki hono Malu'i 'o e Ngaahi Tisaini 'o e Fokotu'utu'u (Ngaahi Topokalafi) 'o e Ngaahi Tefito'i Seketi	Ki hono malu'i 'o e palani 'oku 'i he kongalalahi 'e tolu, feitu'u 'o e 'ilekitulonika mo hono ngaahi kongokonga 'oku fa'u'aki
	Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Malu'i 'o e Ngaahi Tisaini 'o e Fokotu'utu'u (Ngaahi Topokalafi) 'o e Ngaahi Tefito'i Seketi	Fakalele 'o e Lao ki hono Malu'i 'o e Ngaahi Tisaini 'o e Fokotu'utu'u (Ngaahi Topokalafi) 'o e Ngaahi Tefito'i Seketi
16.	Lao ki he Tanaki 'o e Koloa 2015 (te'eki ke ngāue'aki)	Fokotu'u 'o e kau tanaki 'i he ngaahi tohi fakamo'oni pe aleapau, ngaahi mafai, ngaahi fatongia
17.	Lao ki he Lesisita 'a e Hingoa 'o e Ngaahi Pisinisi 2013	Lesisita 'a e Hingoa 'o e Ngaahi Pisinisi
	Ngaahi Tu'utu'uni ki he Lesisita 'o e Hingoa 'o e Ngaahi Pisinisi	Fakalele 'a e Lao ki he lesisita 'o e Hingoa 'o e Ngaahi Pisinisi
18.	Lao ki he Fua Mamafa mo e Ngaahi Fua Kehekehe	Ke 'i ai ha tu'unga lelei mo ha me'a ngāue totonu ke fua'aki e koloa 'i he fonua

FAKALAHĪ 2: ‘ANALAIŚO FAKAIKĪKĪ ‘O E NGAĀHI HOA NGĀUE

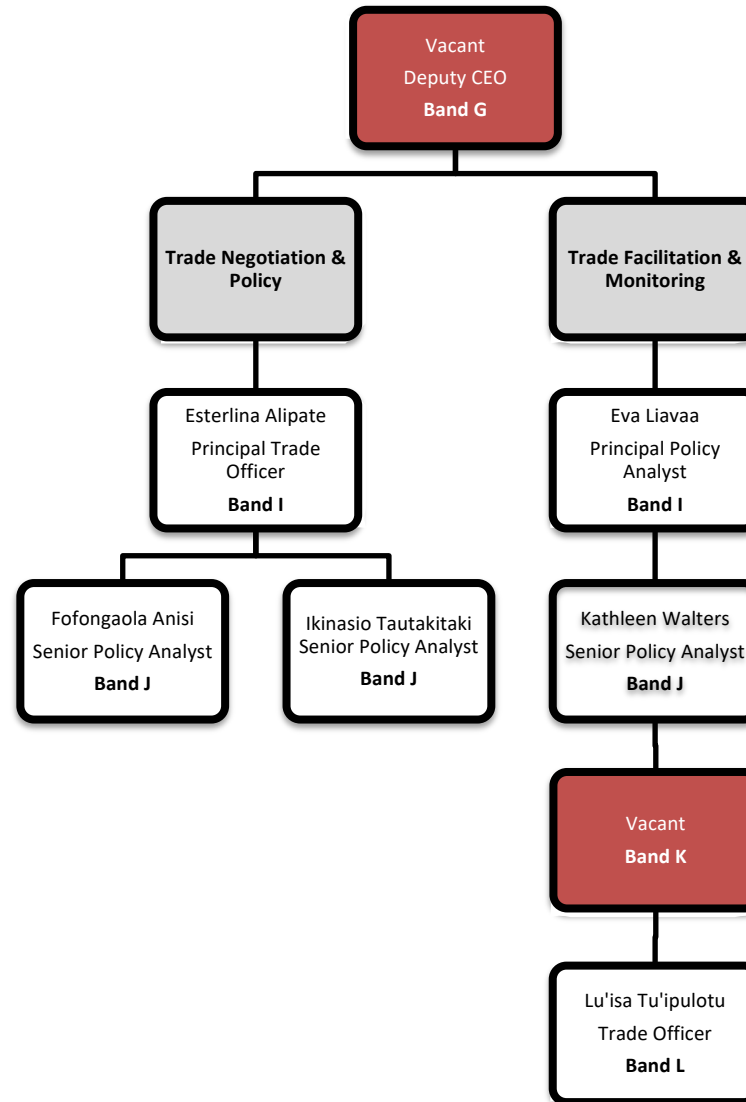
Hoa Ngāue	Kau Kasitoma ‘a e Potungāue	Fakahoko ngāue ma’ae Potungāue	Fengāue’aki moe Potungāue	Siofi/Tokanga’i ‘aePotungāue
Ngaahi Pisinisi	Ngaahi Fale’i; Tataki, Fakahinohino; Sevesi mo e Ma’u’anga Fakamatala.	Fale’i felave’i mo e fakahoko ngāue, ngaahi koloa fakakomeesiale mo e ngaahi sevesi	Tokoni ki he Palani Fakalukufua ‘a e Potungāue, fengāue’aki hono fakahoko ‘o e palani fakalakalaka’i ‘o e sekitoa taautaha.	Tokanga’i mo Vakai’i ‘o ha ta’efiemalie
Kakai (Konisiuma)	Fale’i, Ngaahi sevesi moe Ma’u’anga fakamatala	Fale’i he fakahoko ngāue.		Fakahā loto mo Vakai’i ‘o ha ta’efiemalie
Ngaahi Potungāue	Fale’i moe Ma’u’anga fakamatala	Ma’u’anga fakamatala moe Fale’i	Fakahoko lelei e ngaahi fatongia ‘o e Pule’anga mo tokoni ‘i he Palani Fakalukufua ‘ae Potungāue ‘aki e ngāue fakataha ‘a e ngaahi tefito’l fatongia ke a’usia ‘a e Taumu’a Ola ngāue.	Siofi/Vakai’i’ehe ‘Ofisi Komisoni ‘o e Kau Ngāue Fakapule’anga mo e Potungāue Pa’anga tu’utu’uni ngāue mo e ngaahi fakahoko ngāue.
Hoa ngāue fakalakalaka	Ngaahi Fale’i; Tataki, Fakahinohino; Sevesi mo e Ma’u’anga Fakamatala.	Tokoni’i ‘a e Fakalakalaka mo e Fale’i	Fakahoko ‘o e ngaahi polokalama ‘oku fakapa’anga mei he tokoni	Muimui’i hono ngāue’aki ‘a e pa’anga tokoni fou ‘l he Potungāue Pa’anga.
Ngaahi Sosaieti Sivile, Ngaahi Potungāue ta’e faka-Pule’anga, Ngaahi Siasi	Ngaahi sevesi mo e Ma’u’anga fakamatala	Ma’u’anga Fakamatala		Tokanga’i mo Vakai’i ‘o ha ta’efiemalie
Kapineti	Fale’i, Fokotu’u atu mo e Ma’u’anga Fakamatala	Ngaahi Fai tu’utu’uni	Fakahoko lelei ‘a e fatongia ‘o e Pule’anga	Fai Tu’utu’uni
Falealea	Fale’i, Fokotu’u atu mo e Ma’u’anga Fakamatala	Ngaahi Fai tu’utu’uni mo e ngaahi Lao		Fai Tu’utu’uni

FAKALAHİ 3: FA'UNGA FAKAPOLOKALAMA 'A E POTUNGAUE

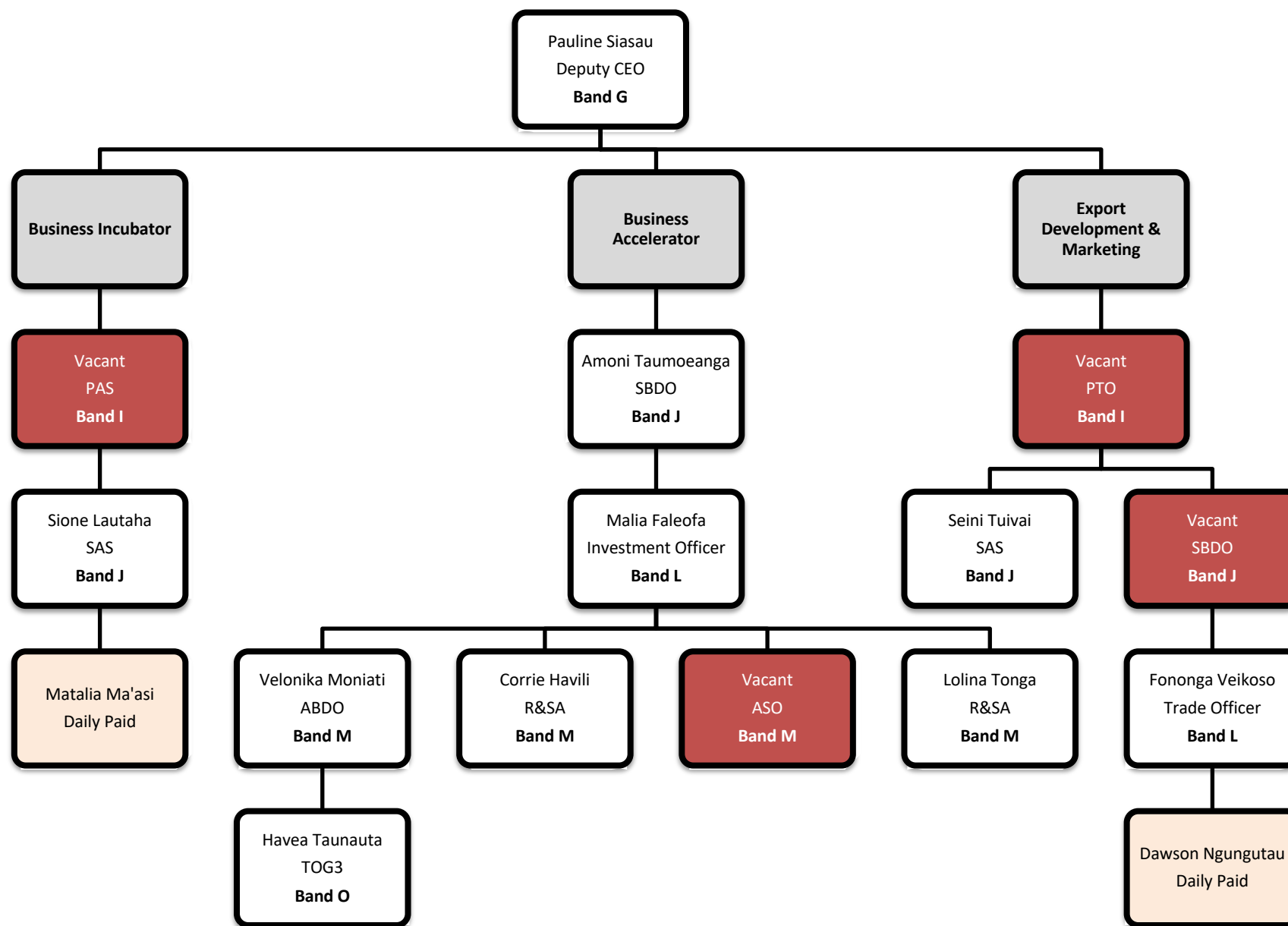
Polokalama 1: Tataki Ngāue, Tu'utu'uni mo e Palani

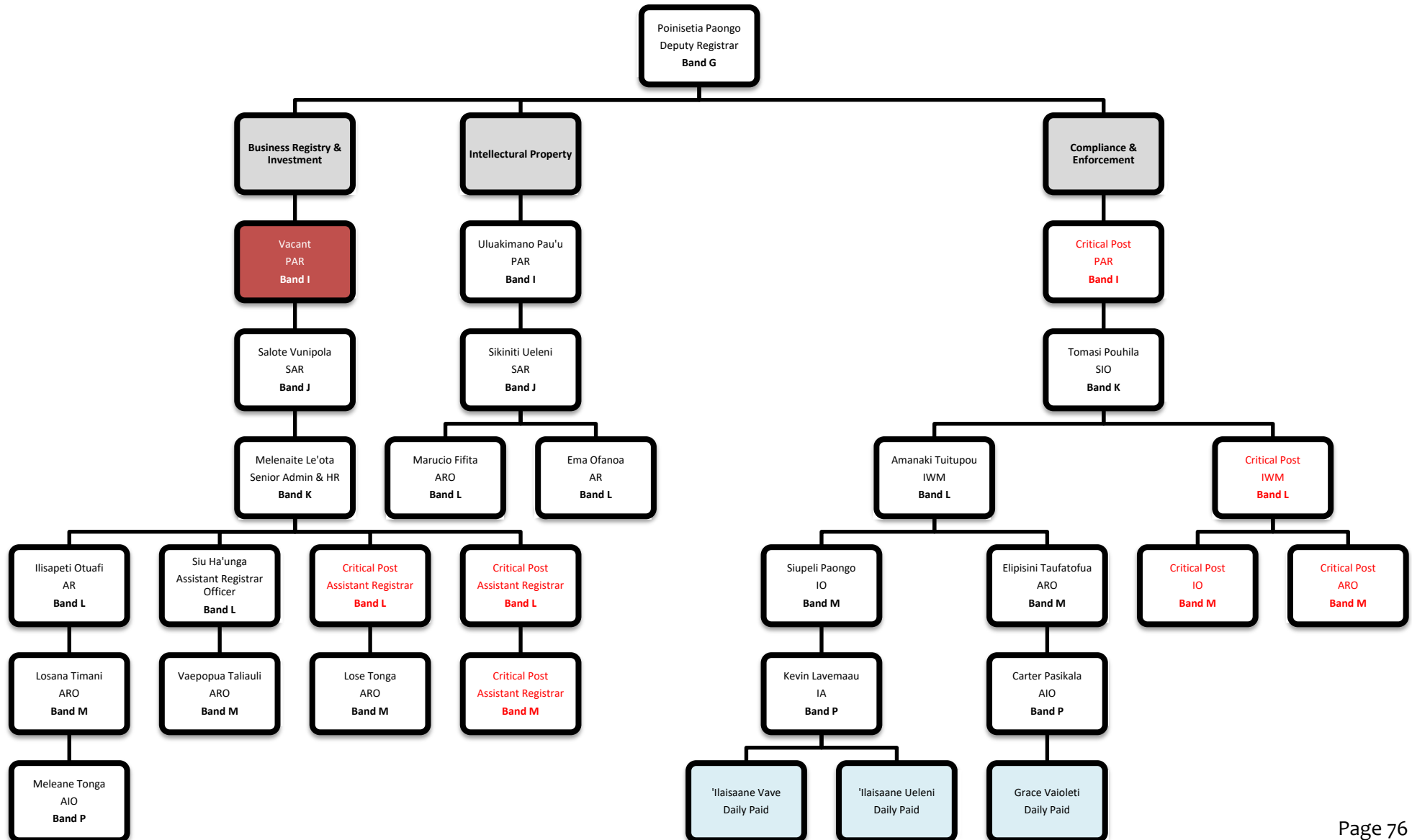
Polokalama 2: Alea Fefakatau'aki

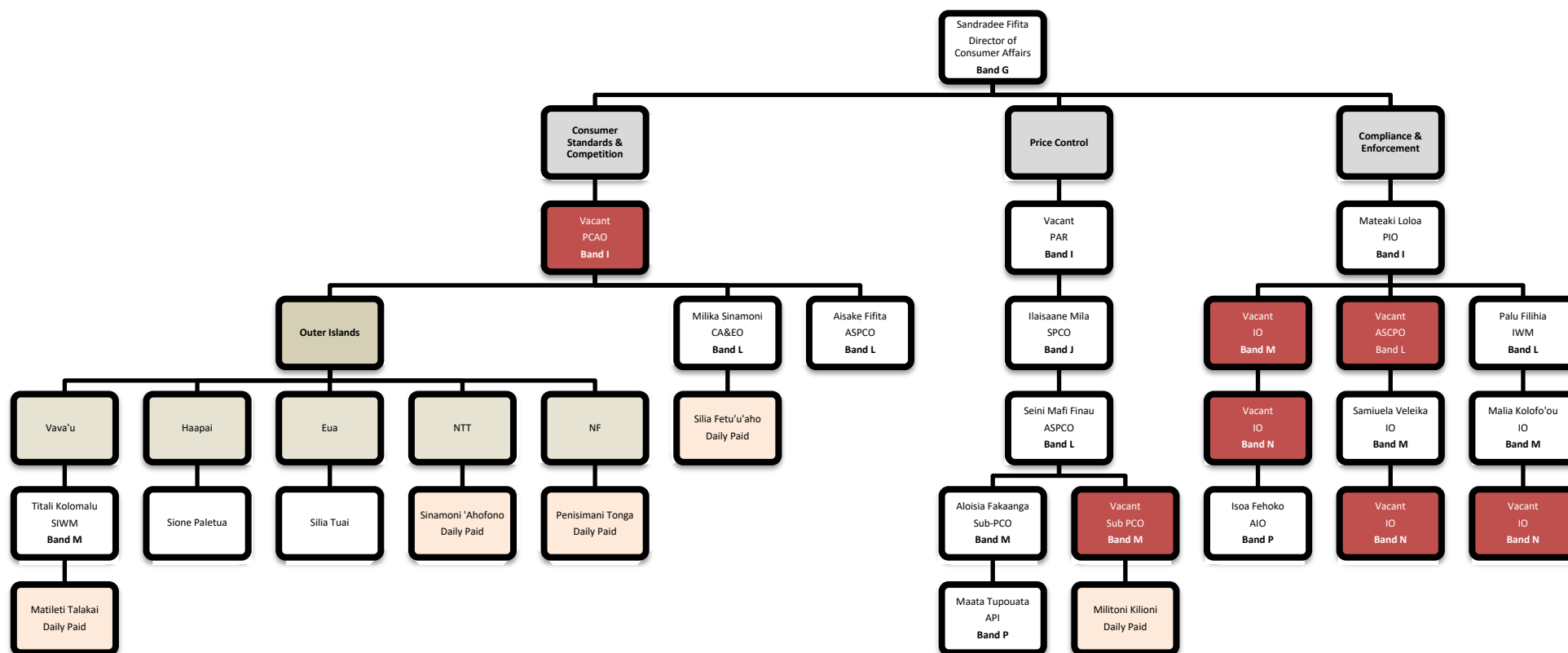
Polokalama 3: Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi

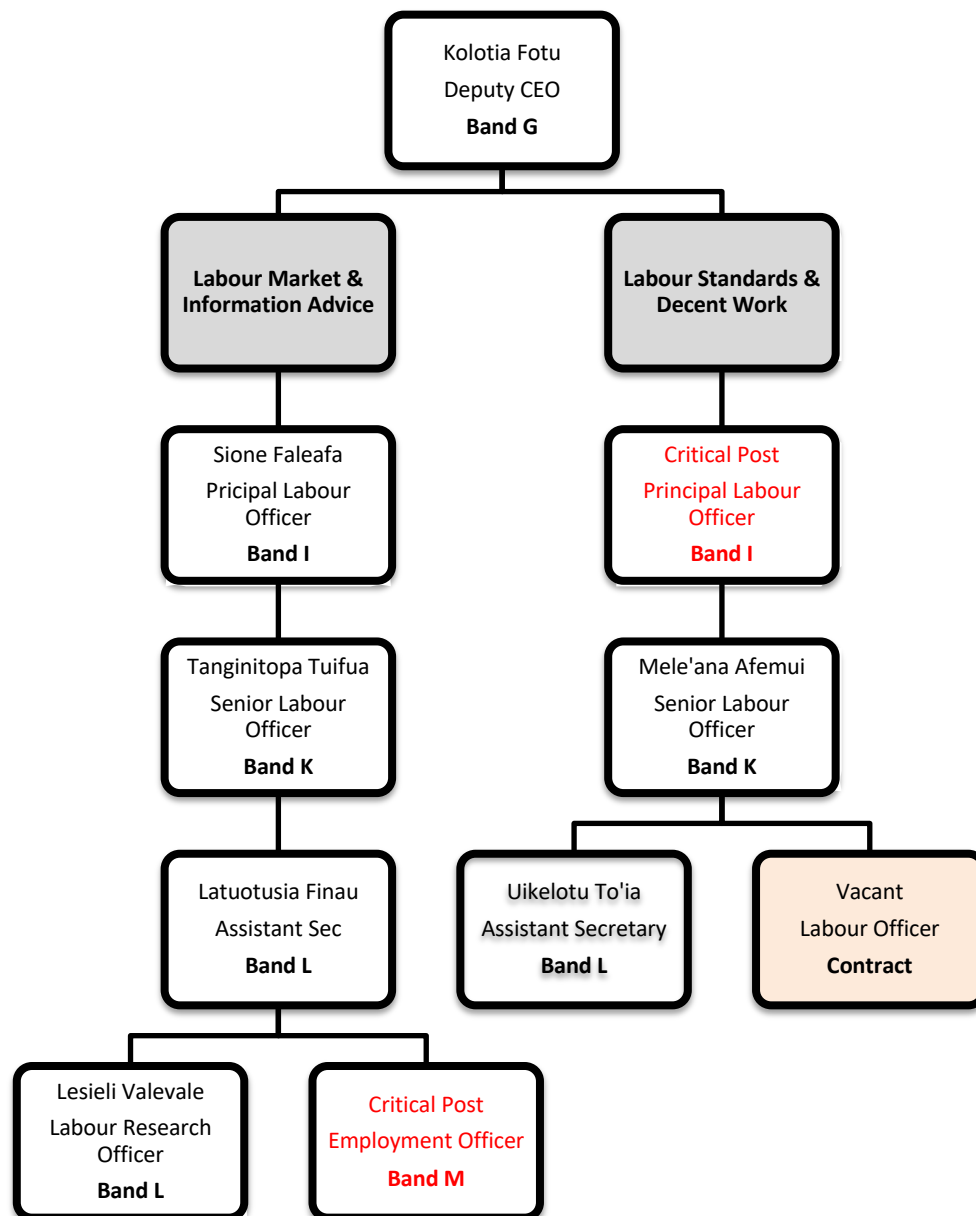
Polokalama 4: Lesisita ‘o e Pisinisi, ‘Inivesimeni Muli mo e Koloa Faka’atamai

Polokalama 5: Tokangaekina e Konisiuma mo e Fefakatau'aki Lelei

Polokalama 6: Va'a Ngaue 'a e Kakai

Polokalama 7: Fakahoko Ngaue

